

Наслов оригинала:
Константин Леонтев
ВИЗАНТИЗМ И СЛАВЈШСТВО

КОНСТАНТИН ЛЕОНТЕВ

і
,3 . . .
ВИЗАНТИЗАМ
И
СЛОВЕНСТВО

Превели с руског

МАРИЈА МАРКОВИЋ
БРАНИСЛАВ МАРКОВИЋ

Рецензент
Милорад Љ. Миленковић

Београд
1994.

КОНСТАНТИН ЛЕОНТЈЕВ И СУМРАК ЕВРОПЕ

НУК

Константина Леонтјева (1831-1891) је у руској литератури дуго пратила репутација "филозофа реакције". Мало су гачитали и поз-Гавали, нсмарно прелазили несамо преко његових филозофских него и прско значајних литерарних његових списа. Тек после 1905. "открио" га је за ширу публику Берђајев, и назвао га руским Ничеом. Јавило се затим неколико радова о Леонтјеву, јавило се и целокупно издање његових дела; интерес за њега скочио је необично високо. Становишта Леонтјева, његови нарочити, дубоки погледи, имају особитн значај баш у данашње време, под рефлексом трагичне судбине Русије. Сада је тек ван сваког спора јасно, колико се добро у појединим проблемима разазнавао независни и светли дух Леонтјева.

Прилазећи врло близу славјанофилима, и отворен и директан присталица Данилевског, Леонтјев се у неким питањима, особито у политичким, ипак знатно удаљавао од свих њих. Не само што није био славјанофил, него је чак много писао о бесадржајности племенске Весе као такве. Русију саму није сматрао као чисто словенску земљу: **"опредсљење Русије није било, и неће бити, чисто словенско"**, писао је. - **"Чисто словенска садржина"**, читамо на другом месту **"одвишејебедна за свсчовечански дух Русије"**.

Леонтјев није био само ватрен патриот; он је директно веровао у Русију, веровао, заједно са Данилевским, да Русија припада особитом културно-историјском типу; зачетке тога новог типа видео је он међутим само у Русији, а не у Словенству уопште (као што је био случај код Данилевског). **"Русија није само држава"**, писао је Леонтјев, - **"Русија, узета у целини, са свим својим азијским земљама, то је читав свет нарочитог живота, нарочити државни организам, који још није Напиао особити свој стил културног државног живота. Према томе, оно што трсба да имамо пред очима, то није изгнанство само Турака из Европе, и није еманципација само Словена, и није стварање по сваку цену племенске конфедерације свих Словена, и само Словена, - нешто шире, и по мислима независније, морамо имати пред очима."** Схватање последње мисли Леонтјева захтева да узмемо у обзир да је, следећи за Данилевским, Леонтјев веровао у смену културних типова. **"Веровао сам раније, верујем и сада"**, писао је 1884, **"да Русија, имајући задатак да станс на чело једног новоисточног државног организма, треба да донесе свету и нову културу, да замени узмичућу цивилизацију романо-германске Европе новом словеноисточном цивилизацијом"**. - Интересантно је да, у тој последњој формули, Леонтјев скоро буквално понавља формулу Херценову, кога је знао и ценио иако му је био оштар политички противник.

Леонтјев, у принципу, признаје оправданост државног егоизма: **"има хуманих људи, али нема хуманих држава"**. Леонтјев је

мушки храбро изводио закључке из такве ситуације, и није се бојао писати "да је известан степен лукавства у политици обавезан".

За наше време та је мисао врло блага карактеристика фактичних формимеђународних односа; маске жејезде раотек Велики Рат, а прерата се није приличило говорити о таквим стварима Леонтјев, стојећи чврсто уз изнесено уверење, имао је смелости да то уверење отворено исповеда; по себи се разуме да то није ишло у прилог његовој популарности.

Држећи се Данилевског, Леонтјев је у државама гледао организме потчињене законима, као и све у свету. "Закони развића и рушења држава, у општим својим цртама, истог су рода не само са законима органског света него и уопште са законима постанка, трајања, и пропасти свега што нам је приступачно". Сам закон развића сматра Леонтјев тројним, јер види у њему три фазе: 1) фаза првобитне једноставности, 2) фаза "сложености у цвету", цветанга дотичног "те-ла" благодарећи диференцијацији и условаван>у, 3) фаза регресивне «_једноставности, изравнања, и унутрашњег мешања елемената који су раније били различити. Тај закон, по мишљењу Леонтјева, царује апсолутно у целом свету, па према томе и у животу племена, државних организама, и читавих културних светова.

Прилазећи оцени Западне Европе с такве тачке гледишта, Леонтјев је сматра "узмичућом" и говори отворено о њеној дегенерацији. У читавом том излагању је најбитније учење: да је такозвана демократизација Европе, свеопште изравнање и смешаност, егалитарно-либерални процес уопште- апсолутна антитеза развитка, неоспорни симптом усахњивања на Западу.

У егалитарном покрету види он, с једне стране, симптом ошветавана, а с друге стране, тај му је покрет естетски одвратан. Узимајући у обзир те, естетичке мотиве, могу се схватити и овакви озлојеђени редови Леонтјева: "Одviše сам се био уздао у самобитност словенскога духа; касније ми је постало јасно, да сви Словени, јужни и западни, баш у том за мене тако драгом културно-оригиналном смислу, нису за нас Русе ништа друго до неизбежно политичко зло, јер ти народи, све досада, не дају у лицу своје интелигенције свету ништа друго до најтривијалнију и најобичнију савремену буржоазију". На другом се месту Леонтјев огађује; да не бисмо постали "неки ваздушаста, фанатични, летећи и лепршајући хришћани, који француску утилитарну хуманост и немачки романтизам примају за истинито хришћанство". Борбу са романтичним схватањем хришћанства диктовали су Леонтјеву све исти натуралистички и естетички мотиви. Лепота и снага, то је оно што га је вукло, то је оно на чему је благослов одгоре, истогај тако одвратна била Леонтјеву тривијалност савремене Европе, и тако су га одбијали принципи њена изравнавајућег демократизма.

Код Леонтјева нема ни тунке оног Култа племенске особености коју смо нашли у Данилевском. Напротив, племенска зближеност, сама по себи, ни на што још не обавезује. "Волећи племе племена ради", пише Леонтјев, "натежање је и лаж". "Истински национална политика", стоји на другом месту, "дужна је непрекограни-

ца државе подржавати не само племе, тако да се изразим, него онадуховна начела која су у вези са историјом племена, са његовом снагом и славом. Политика православног духа мора се претпоставити политици словенске плоти... Панславизам је неизбежан, али док је православно панславизам спасење, либерални панславизам је више од свега пропаст Русије." На другом месту изражава Леонтјев исту ту мисао још оштрије: "Ако би у неком Тибету, или у некој Бенгалији, ностояли православни Монголи или Индуси, солдучном и умном хијерархијом ла чслу, дужни бисмо били ту монголску или индијску хијерархију претпоставити и читавом милиону Словена са либералном интелигенцијом а Ја Гамбста или Тјер, дужни бисмо бисмо били претпоставити их зал>убав добра и здравља словенскејсзгре".

Леонтјев још ни ту не стаје. "Иационално начело, схваћено изван религије, исто је што и идсје од 1789. године; начела огаптеједнакости и слободц исте те идеје, само под маском привидне националности. Национално начело изван религије није друго до начело егалитарности, либералности, које полагано али сигурно руши нацију. Чисто племенска идеја" - читамо опет - "нема у себи ничег организујућег, творачког; она је само деслично друга форма космополитичке идеје отптеједнакости и бесплодног универзалног блага". Још је оштрији Леонтјев на другом месту: "Национално либерално начело је свеобмануло, обмануло је најискусније и најдаровитије људе, дошло је само као маскирана револуција, и гаиита друго. То је једно од најумешнијих и најлажљивијих ипрепараба онога протеуса свеопште демократизације, свеопштег ослобођи Ба, и свопште тривијализације, који се, од краја прошлога века, несуморно и тако разноврсним начинима труде над разрушењем великог зпа>а романо-германског државног организма."

Из последњих редова јасно се чује израз сажаљдава према "узмичућој цивилизацији Европе". На једном месту позива Леонтјев на чувана целости и силе руског духа, како би се "та сила, кад дође свима разумљиви, страшна и велика час, окренула на службу најбољим и најблагороднијим начелима европског живота, на службу истој оној великој, старој Европи, којој смо толико обавезни, и којој билепо било да се добрим одужио". Ти топли редови одишу искреним осећајем, и заиста, премда је Леонтјев цивилизацију Европе сматрао "узмичућом", не само што према њој није осећао никакву мржњу него је, са тугом правог поклоника лепоте, више него једаред жалио што бивша творачка моћ Европе усахњује. У вези са својим схватањем закона историјског развитка, Леонтјев се свесно борио против идеја егалитаризма и либерализма; као после и Ниче, видео је у свеопштем изравнавању тријумф средњег и тривијалног елемента. Духовни аристократизам и естетички култ снаге и лепоте бацали су Леонтјева у Логор реакционара; али се он ничега није бојао, никада није губио духовну независност, и храбро је износио на јавност своје идеје.

Мисао о "гњилости" Запада, код Леонтјева је први пут добила тачну и промишљену формулу. Додуше, таје формула везана за такве претпоставке, и за такво схватање историјског процеса, који једва да су могли рачунати на успех; али се Леонтјеву не могу не признати јасност, Промишљеност, и доследност у систему.

Естетичка одвратност од свега што је донела са собом тријумфујућа буржоазија у Европи, сједињава тако супротне умове као што су Херцен и Леонтјев. Над тим фактом је вредно застати и замислити се. Сем религиозне лажи и распадања бивше духовне целисти- што су, с погледом на Запад, тако дубоко запазили други руски мислиоци, -- европска култура све више постаје оваплоћењем тривијалности, - чији отровни дах прожима све, и заражава сваку форму живота. Гогољ је био први који је с особитим чулом осетио долазак тријумфа - тривијалности, - Леонтјев дакле, са својом жестоком и непошtedном борбом противу духа тривијалности, не стоји сам, не прелази линију у којој се развија руска мисао. Мање од свега је пак Леонтјев био филозоф реакције, иако се у својим практичним закључцима подударао с њом. Леонтјев је тражио лепоту и моћ, тражио је стварање и живот, и ако је тако јако осетио "гњилење" Запада то је излазило из целогa склада његова ума Тешко и узалудно било би нагађати, шта би рекао Леонтјев да је видео шта се у садашњици дешава у Русији, шта би рекао он који је толико веровао у истину и у силу руског самодржавља, који је толико веровао у моћ руске културе... Једно је ван сумње: да му савремена стварност не би могла бити поводом да се поколеба у свом критичком односу према Западу. Најновија историја је пружила толико факата који потврђују његов песимистички поглед. Цивилизација Европе, одиста, свебрже идекaтријумфубуржоаског духа, који продире и у најлепше и најблагородније тековине европске историје. У савременом свету царује, похотљив у стицању, бестидни - и аморални буржоа, за кога не постоји ништа свето, и који је давно већ привикао да све купује, и да са свачим тргује. Религија, нација, култура, све је то само закон, иза којег дејствује дрски интернационални спекулант. Није бадава што сва Европа очекује долазак неке буре; одвише је загушљиво постало у њој живети. Рат није донео моралне обнову; пре је открио моралну убогост дејствујућих европских сила. И кад би се Леонтјев вратио на оцењивање европске културе и у наше дане, пре би морао још гушће набавивати боје него што би се могао одрећи мисли, да Запад "гњили".

Из књиге *РускимислиоцииЕвропа*

ВИЗАНТИЗАМ И СЛОВЕНСТВО

ГЛАВА I

Древни византизам

Шта је то византизам? То је пре свега једна посебна култура, која има своје специфичне карактеристике, - своја општа, јасна, строга и разумљива начела и своје одређене историјске последице.

Славизам, узет у целини, још увек је сфинга, заго-нетка.

Апстрактна идеја византизма је крајње јасна и разумљива. Та општа идеја је настала од више посебних идеја - религиозних, државних, моралних, философских и уметничких.

Ништа слично не постоји у словенству. Када у мислима настојимо да изазовемо представу о свеславизму, ми добијамо само једну аморфну, стихијску, расплинуту представу, нешто налик на велике облаке у даљини, од којих, са њиховим приближавањем, могу настати најразличитији облици.

Кад у мислима стварамо слику о византизму, ми, напротив, видимо пред собом строги јасан план огромног и пространог здања. Ми знамо, на пример, да византизам у држави значи самодржавље. У религији он значи хришћанство, са његовим посебним обележјима, „ која га разликују од западних цркава, од јереси и раскола. Знамо да у свету морала византијски идеал не садржи оно високо и, често, претерано схватање о земаљској личности човека, које је у историју унео германски феудализам; знамо да византијски морални идеал подвргава сумњи све земаљско, срећу, постојаност наше личне чистоте, нашу способност за потпуним моралним савршенством овде, на земљи. Знамо да византизам (као и хришћанство уопште) одбацује сваку

наду у свеопште благостање народа; да је он потпуна антитеза идеји о свечовечанству у смислу земаљске свеједнакости, земаљске свеслободе, земаљског савршенства и свегадовољства.

Византизам такође значи сасвим јасну представу и у области уметности или, уопште, естетике: мода, обичаји, укуси, одевање, градитељство, покућство - све то лако можемо замислити као мање или више византијско.

Византијска култура заменила је грчко-римску и претходила романско-германској култури. Проглашење Константина за цара може се сматрати почетком потпуног тријумфа византизма (IV век после Христовог рођења). Проглашење Карла Великог за цара (IX век), његово крунисање за императора, које је било дело папства, може се сматрати првим покушајем романско-германске Европе да своју културу јасно одвоји од општевизантијске, која је до тада потчињавала себи, макар само духовно, и све западне земље...

Управо се после распада вештачке Карлове империје све више и више испољавају оне црте које ће, у својој свеукупности, дати слику одвојене, европске културе, те, за своје време, нове светске цивилизације.

јасније почињу да се назиру будуће границе каснијих западних држава и посебних култура Италије, Француске и Немачке, ближе се крсташки походи, цватућа епоха витештва и германског феудализма, који ће положити основе претераном самопоштовању личности (самопоштовању, које је, пошто је, прво, захваљујући зависти и опонашању, пустило корене у буржоазији, довело до демократске револуције и свих ових садашњих фраза о безграничним правима личности, а затим освојило и ниже слојеве западног друштва, учинивши од сваког надничара и обућара биће, деформисано нервозним осећањем личног достојанства). Убрзо након овога одјекнуће и први зваци романтичарске поезије. Затим ће доћи на ред готска архитектура, па католичка поема Дантеа итд. Папска власт почиње од тадајача.

Дакле, проглашење Карла Великог за цара (IX век) је приближна граница одвајања, после које на Западу све више долазе до изражаја сопствена култура и државност.

Византијска цивилизација губи од овог тренутка из свог круга све велике и насељене земље Запада, али зато додаје свом генију на Северо-истоку Југо-Словене, а касније и Русију.

XV, XVI и XVII век су столећа пуног процвата европске цивилизације и време потпуног пада византијске државе и то управо на оном тлу на коме је она настала и развила се.

Тај исти XV век, са којим почиње просперитет Европе, је век *кацапрви* пут јача Русија, када она прогони Татаре и почиње још више него раније да негује византијску културу, путем јачања самодржавља и прихватања дворских обичаја, моде, укуса итд. Тојевреме Ивана, пада Казања, освајања Сибира, изградње храма Василија Блаженог у Москви, чудне грађевине са пуно недостатака, али крајње оригиналне, руске, која је јасније од пређашњих указала на наш властити стил у архитектури, заправо на индијску бројност купола, дату византијским начелима.

Међутим, из много разлога, о којима овде не могу говорити, Русија *није тада доживела период цватуће сложености иразноврсног хармоничног стваралаштва*, као савремена јој Европа Препорода.

Рећи ћу само најкраће.

Остаци византизма, које је турска олуја расејала по Западу и на Северу, пали су на два различита тла. На Западу је све оно сопствено, романско-германско, било и без тога у пуном процвату, све је већ било развијено, све је било раскошно, припремљено; ново повезивање са Византијом, а преко ње - са античким светом, одмах је Европу довело до оног блиставог периода који обично називамо Препородом, а који би било боље назвати периодом *сложеног процвата* Запада; јер такав период, сличан Препороду, период *вишеструког и дубоког развоја, развоја обједињеног у вишем духовном и државном јединству свега (или делова)* имале су све државе и све културе.

Такву епоху имали су Мидо-Персијанци када су дошли у контакт са халдејским и египатским светом, који је доживљавао свој распад, тј. епоху Кира, Камбиза и посебно Дарија Хистаспа, Хелени у време и после првих персијских ратова, Римљани након пунских ратова и за време првих ћесара, Византија у време дина-

стије Теодосија и Јустинијана и, уопште, у време борбе против јереси и варвара, ми, Руси, у време Петра Великог.

Повезујући се са Русијом у XV веку и касније, византизам је наилазио на сивило и простоту, на сиромаштво и неприпремљеност. Зато се он и није могао тако дубоко препородити код нас, као на Западу, он је код нас прихватао у његовим општим цртама и у много чистијем виду, на непосреднији начин.

Нашу епоху Препорода, наш XV век, почетак нашег сложенијег и органичнијег процвата, наше, да тако кажемо, јединство у разноликости, треба тражити у XVII веку, у време Петра Великог, а његове прве наговештаје можда за живота његовог оца.

Европски утицаји (пољски, холандски, шведски, немачко-француски) у XVII веку играли су исту улогу (иако су деловали много дубље) какву су играли Византија и древни хеленизам у XV и XVI веку на Западу.

У Западној Европи, стари, првобитни, претежно религиозни византизам морао је прво да доживи дубоку трансформацију у складу са јаким, локалним начелима германизма: витештвом, романтизмом, готизмом (не искључујући ни арапски утицај), а онда су ти исти, стари, византијски утицаји, појачани, после дугог неразумевања и, чак, заборављања, пошто су доспели на исто, сада већ врло сложено, европско тле XV и XVI века, изазвали потпуни процват свега што се дотле крило у недрима романско-германског света

Приметићемо да византизам, падајући на западно тле, овог пута није деловао толико својом религиозном страном (чисто византијском, да тако кажемо), јер је на Западу и без њега властита религиозна компонента била већ врло развијена и необично моћна, већ посредно, „својом хеленско-уметничком и римско-јуристичком страном, *остацима класичне древности*, које је сачувавао, а не својим чисто византијским начелима. У то време, свуда на Западу, више или мање јача монархистичка власт, донекле на штету природног германског феудализма, војска свуда настоји да добије државни карактер -(више римски, диктаторијални, монархистички, а не локално аристократски, како је било раније), мисао и уметност доживљавају невиђени препород. Градитељ-

ство, надахњујући се античким и византијским образцима, ствара нове спојеве необичне лепоте итд.

Код нас се, међутим, све то од времена Петра Великог прихвата у једном виду, коме је Европа до те мере дала свој печат да Русија, како се чини, врло брзо губи свој византијски лик.

Па ипак, то није баш сасвим тако. Основе нашег, како државног, тако и свакидашњег, живота и даље остају тесно повезане са византизмом. Могли бисмо, када би нам то место и време дозволили, да докажемо да је и читаво наше уметничко стваралаштво у својим најбољим манифестацијама дубоко прожето византизмом. Али, пошто је овде реч готово искључиво о државним питањима, дозволићу себи да само напоменем да је наш московски дворцац, иако у много чему неуспешан, *по намери* далеко оригиналнији од *Зимског дворца*, а био би и лепши од њега да је обојен живљим бојама а не белом бојом, какав је био у почетку, или бојом песка, какав је сада, јер шаренило и оригиналност византијске Москве у већој мери (од Петербурга) очарава и све странце. Сурприз Robert радосно узвикује да је Москва једини словенски град који је он видео на свету; Ch. de Mazade, -напротив, с бесом каже да Москва има азијатски изглед, -туђ муниципално-феудалној слици Запада итд. Које од њих двојице у праву? Ја мислим обојица, и то је добро. Напоменућу још и то да наши предмети од сребра, наше иконе, наши мозаици, делана нашег византизма, све до данас представљају готово једину утеху нашем естетском самољубљу на изложбама, са којих бисмо, без тог византизма, морали бежати од стида

Рећи ћу узгред да су и наши најбољи песници и романтичари: Пушкин, Лермонтов, Гогољ, Кољцов, оба грофа Толстоја (и Лав, и Алексеј), платили богат данак том византизму, овој или оној његовој страни, државној или црквеној, хладној или топлој...

*Алигори свећа
Сељанина
Предикомом
Мајке Божије. **

* КОЛЦОВ. Звездицом су овде и касније обележене примедбе Леонтејева Друге примедбе су обележене арапским бројевима.

То је такође руски византизам, као и Пушкинов услик:

*Илије немоћнаречруског Цара?
Илије за нас новина дасе споримо с Европом?
Ил' насје мало?..*

Породица?.. Шта је то породица без религије? Шта је руска породица без хришћанства? Шта је, на крају, хришћанство у Русији без византијских *основа* и без византијских *форми*?..

Ја ћу се уздржати и више ништа нећу рећи ни о естетском стваралаштву Руса, ни о нашем породичном животу.

Говорићу нешто детаљније само о нашој државној организацији, о нашој државној дисциплини.

Рекао самдасмо миприхватилизавремеПетраВеликог много тога цивилизујућег, што је Европа, на свој начин, толико изменила да је Русија као држава готово сасвим била изгубила не само лик византизма, него и најбитније црте његовог духа

Рекао сам, међутим, да то и није сасвим тако. Наравно, кад погледамо *нашугарду* (La garde) како *умундирума маршира* (marchieren) по Марсовом пољу (Champ de Mars) у Санкт-Петербургу, нећемо истог часа помислити на византијске легионаре.

Кад погледамо наше флигел-ађутанте и камерхере, нећемо у њима наћи много сличности са крштеним преторијанцима, палатинима* и евнусима Теодосија или Јована Цимисије. Па ипак, та војска, ти дворски чиновници (који при том заузимају све политичке и административне дужности) поковавају се и служе једној идеји царизма, која је код нас ојачала од времена Ивана, под византијским утицајем.

Руски царизам је, уз то, имао много јачу потпору од византијског ћесаризма и то из следећих разлога:

Византијски ћесаризам је по свом пореклу имао диктаторијални, муниципални изборни карактер.

Цинцинат, Фабије Максим и Јулије Цезар су постепено и потпуно законито прешли прво у Августа,

Трајана и Диоклецијана, а затим у Константина, Јустинијана и Јована Цимисија.

У почетку је диктатура у паганском Риму имала значај законите, али привремене мере свемоћи, коју свети град дарује једној личности; затим је, помоћу исте законске јуристичке фикције, свети град пренео своја опуномоћена права, када су то захтевале околности, на живог диктатора-императора.

У IV веку хришћанство се послужило том готовом влашћу, на коју је народ био навикао, нашао у њој заштиту и ослонац и миропомазео на православан начин за новог цара тог живог римског диктатора

Природност ове диктаторијалне власти и навикнутост народа на њу биле су толико јаке да је под влашћу ових крштених и миропомазаних диктатора од стране Цркве, Византија надживела западни пагански Рим за 1100 година, тј. за *готово најдужи период у државном животу народа*. (Више од 1200 година, колико се зна из историје, није живео ниједан државни систем: многе државе су биле знатно краћег века).

Под утицајем хришћанства закони су се изменили у многим појединостима; нова римска држава, која је још пре Константина изгубила готово све битне карактеристике своје конституционо-аристократског карактера*, претворила се, да се послужимо савременим језиком, у бирократску државу (не у смислу демократије (*ШРОДОВЛАСТИЛ*), већ у смислу једнакости); *боље би било рећи егалитарну*. Већ је Диоклецијан, претходник Константина, последњи од паганских императора, који се упорно борио против надирања хришћанства, био приморан да, у циљу јачања државне дисциплине, систематски ради на стварању новог чиновништва, нове лествице власти, која се базира на власти императора (код Гизоа у "Histoire de la Civilization" може се наћи таблица са детаљном поделом тих власти, које су грађативно служиле новом поретку).

Са доласком хришћанских императора на престо, тим новим чиновничким властима додато је још једно, много сигурније средство за успостављање друштвене дисциплине - власт Цркве, власт и привилегије еписко-

Primicerius sacri cubiculi, castrensis итд. - они који воде рачуна о светој ложници, дворска послуга (лат.).

* Ја намерно, ради веће јасноће, називам ствари онако како је то данас прихваћено.

па. То оруђе стари Рим није имао; он није имао тако јак, "привилегован свештенички сталеж. То ново и веома ефикасно оруђе дисциплине појавило се у хришћанској Византији.

Дакле, понављам: византијски ћесаризам је имао у себи, као што је познато, много виталности и природности, која је била у складу са приликама и потребама времена. Он се ослањао на две снаге: на нову религију, коју чак и већи део нехришћана (тј. атеиста и деиста) у наше време признаје за најбољу од свих до сада постојећих религија*, и на старо државно право, које је било тако добро формулисано као ниједно пре тога (колико је нама познато, ни египатско, ни персијско, ни атинско, ни спартанско). Овај сретни спој древног, уобичајеног (тј. римске диктатуре и муниципалности) с нечим врло новим и привлачним (тј. са хришћанством) је и омогућио првој хришћанској држави да се тако дуго одржи на пољуљаном и полуоштећеном тлу, у изузетно неповољним условима.

Ћесаре су протеривали, мењали и убијали, али светињу ћесаризма нико није дирао. Људе су мењали, али никоме није падало на памет да мења организацију у њеној основи.

Кад је реч о византијској историји, треба напоменути следеће. Наша образована публика има о Византији сасвим погрешне, или, боље рећи, неосноване, једностране или површне представе. Наша историјска наука је све донедавна била незрела и лишена самосвојности. Западни писци су готово без изузетка (понекад и несвесно) нагињали или републици, или феудализму, или католичанству и протестантству, и зато их православно, самодржавно а не феудално Византија није могла ничим да привуче. Постоји код људи, захваљујући одређеној усмерености школског програма, начину површног читања и т.сл. навика да, не размишљајући

* Шопенхауер претпоставља будизам хришћанству, а познати компилатор Бихнер га у томе подржава. Међутим, интересантно је да се будизам, који не признаје личнога Бога, према речима самих његових заштитника, у многим другим стварима, више него било која друга религија, приближава хришћанству. На пример, учењем о смирености, милосрђу према другима и строгости (аскетизму) према себи. Хришћанство садржи у себи — оно здраво и лепо што постоји у другим религијама.

много, са благонаклоношћу прихвате неке историјске појаве, а друге одбаце готово са одвратношћу. Тако су нас, на пример, и школа, и поезија, и мноштво чланака и романа научили да од малих ногу са крајњим узбуђењем читамо о Маратону, Саламини и Платеји, те да, поклањајући све своје симпатије нашим хеленским републиканцима, на Персијанце гледамо са мржњом и презиром.

Сећам се како сам се ја сам, када сам случајно прочитао (и то код кога — код Херцена!) да су се персијски великодостојници сами бацали у море како би смањили терет брода и тако спасли Ксеркса, како су по реду прилазили цару и клањали му се, пре него што ће се бацити преко оgrade..., био замислио и рекао себи први пут (а колико сам пута од детињства до зрелих година имао прилике да се сетим класичног грчко-персијског рата!): "Херцен има право кад то назива персијанским Термопилама. Али то је страшније и узвишеније од Термопила! То говори о снази идеје, снази уверења, већој него код самих Леонидиних присталица; јер, много је лакше положити своју главу у ватри борбе, него се смишљено и хладно, без икакве принуде, одлучити на самоубиство, следећи религиозно-државну идеју!"

Од тог тренутка, признајем, почео сам да гледам на Персију друкчијим очима, не онако како су ме 40 и 50 година учили школа, поезија и већина историјских дела, која су ми долазила до руку. Верујем да и многи други имају неке сличне успомене.

Ја мислим да је главни разлог томе био у чињеници што нам Персија није оставила тако вредна књижевна дела као Хелада. Грци су умели све да прикажу много реалније и упечатљивије, "топлије", да тако кажем, од других својих суседа и савременика, и због тога их и познајемо боље и волимо више, без обзира на њихове слабости и грешке.

Ћутање није увек знак бесадржајности. Жорж Санд је с правом називала неке људе, обдарене памећу и духом, а лишене способности да изразе своја унутарња осећања, *les grands muets**; у такве људе она је убрајала и познатог научника Ж. Сент-Илера, који је, по свему судећи, више знао и дубље предвиђао од свог пријатеља и ривала Кивијеа, али никада није могао да му парира у

* Велики неми (фр.).

дискусији. Наука је, међутим, касније, у много чему дала за право Сент-Илеру. Можда је и Персија, у поређењу са Грчком, била такође Grand Muet. Има примера који су нам ближи. Ако анализирамо живот Русије од времена Петра I па све до наших дана, зар он, по сложености својих појава, није драматичнији, поетичнији и богатији, ако ни од чега другог, а оно од историје једнообразно-променљиве Француске XIX века? Али, Француска XIX века говори о себи без престанка, док Русија још није научила да о себи каже нешто лепо и паметно и још увек напада чиновнике или брине бригу о свеопштој "користи".

Рим, европски средњи век, а нарочито Европа новијег, нама ближег, времена такође су нам оставили толико богату литературу, која се ширила по свету безбројним путевима, да су нам осећања, патње, укуси, подвизи, па чак и пороци Римљана, витезова, људи Ренесансе, реформе људи из времена пудера и кринолина, људи револуције итд. постали блиски, познати, као, мање-више, наши властители. Од времена Пизистрата или, чак, од тројанског рата, па до времена Бизмарка и Седанског ропства, пред нама дефилује велики број личности, привлачних и антипатичних, срећних и несрећних, порочних и чедних, али, у сваком случају, живих и нама блиских личности. Неки од нас саосећају са једном личношћу, други - са другом; једни дају предност аристократском карактеру нације, другима се свиђа демагогија; једни више воле историју Енглеске из времена Елизабете, други - Рим у епоси тријумфа, трећи - Атину Перикла, четврти - Француску Луја XIV или Француску Конвента, али, у сваком случају, за већину из образованог слоја, живот свих тих друштава је стварни, прави живот, који је, и кад се не разуме, увек близак срцу.

Византијском друштву је, напротив, како сам већ рекао, нама непата штета равнодушношћу и неблагонаклоношћу западних писаца, као и неспремношћу и дуготрајном незрелошћу наше руске науке.

Византија је остављала утисак нечега, да кажемо то обичним језиком, хладног, поповског, досадног, и не само досадног, него чак јадног и подлог.

Између палог паганског Рима и епохе европског Препорода обично је стајала мрачна провалија варварства

Наравно, историјска литература већ има неколико вредних радова, који су мало-помало населили тај мртви бездан живим сенкама и ликовима. (Такве су, на пример, књиге Амедеја Терија).

Гтоова Историја цивилизације одавно је написана и објављена. У њој има мало приповедачког, свакидашњег, међутим, развој идеја, развој унутрашњег нерва живота приказан је генијално и снажно. Гизо је имао у виду пре свега Запад, али, када је говорио о хришћанској цркви, он је и нехотице морао да се неистовремено враћа на оне идеје, она интересовања, да се сећа оних људи и догађаја који су имали исти значај како за западни, тако и за источни хришћански свет. Јер, варварства, у смислу потпуне подивљалости, примитивности и несвесности, није уопште ни било у то време, већ је, како сам на почетку рекао, постојала општа византијска култура, која је прелазила границе византијске државе, исто онако како је некада хеленска култура прелазила границе Хеладе, или како сада европска прекорачује своје политичке границе.

Постоје и друге научне књиге које нам могу помоћи, ако желимо да задобијемо и обогатимо оне представе, које нама, као нестручним људима, недостају када је реч о Византији.

Али није довољно тражити љубитеље; све док се међу Русима, на пример, не нађу људи са истим талентом за уметност, као што су браћа Тери, Маколи или Грановски, људи који би свој таленат посветили византизму - праве, истинске користи неће бити.

Када би неко, на пример, прерадио или бар само коректно превео на савремени језик Житија светаца, стари Четји-Минеј Димитрија Ростовског, који сви знамо, а ипак не читамо, и то би било довољно да се уверимо, колико је у византизму било искрености, лепоте, топлине, херојства и поезије.

Византија није Персија Зороастра; извори који о њој говоре постоје, и они су нам врло блиски, али још нема вештих људи који би нашу машту и срце везали за ликове тога света, који је, с једне стране, тако утонуо у прошлост, а с друге је потпуно савремен и органски повезан са нашим духовним и државним животом.

У предговору једне од књига Амедеја Терија ("Derniers Temps de l'Empire d'Occident"*) наилазимо на

* "Последње епохе Западне империје"(фр.).

жаљење, изражено на веома леп начин, због ниподаштавања византијске историје од стране западних писаца. Писац, између осталог, придаје приличан значај игри речи Bas-Empire (Доња империја, нижа, презрена империја) и назива летописца, који је први поделио римску историју на историју Горње (италијанске) и Доње (грчке) империје, неуспелим летописцем, невештим и несрећним (*malencontreux*)*.

"Не треба заборавити, - каже Тери, - да је управо Византија дала човечанству најсавршенији у свету религијски закон - хришћанство. Византија је проширила хришћанство; она му је дала јединство и снагу".

"И међу грађанима византијске империје, - каже он даље, - било је људи, којима би могле да се поносе све епохе, свако друштво!"

ГЛАВА II Византизам у Русији

Рекао сам већ да је римски ћесаризам, коме је хришћанство удахнуло живот, омогућио новом Риму (Византији) да надживи стари италијански Рим за читав *јеланнормалан* живот државе, за *читавих хиљаду година*.

Услови под којима је настао руски православни царизам били су још погоднији.

Пренесен на руско тле, византизам није наишао на оно што је затекао на обалама Средоземног мора, на племена уморна од дуготрајне цивилизације, на земље стиснуте уз море, незаштићене од свакојаким непријатељских упада... Не! Он је нашао земљудивљу, нову, једва доступну, земљу огромних простора, наишао је на народ прост, свеж, који још ништа није искусио, на народ простодушан и искрен у својим веровањима.

Уместо доживотног диктатора који се бира али и мења, византизам је код нас наишао на великог московског кнеза, који је патријархално, по праву наслеђа, управљао Русијом.

У византизму је постојала само апстрактна јуристичка идеја: у Русији је та идеја добила тело и крв у

*Тачнији превод би био злосутан, злосрећан (прим. аутора).

царским породицама, династијама, које су биле свете за народ.

Родовно монархистичко осећање, тај велики руски легитимизам прво је био окренут роду Рјурика, а касније роду Романових.

Родовно осећање, које је на Западу било толико јако изражено у аристократском слоју друштва, а код нас, у том слоју, много слабије, нашло је свој главни израз у монархизму. Пошто је у почетку имала баштински (родовни) карактер, наша држава се самим тим касније развијала тако да је родовно осећање друштва попримало државно усмерење. Држава је код нас увек била јача, темељнија, изграђенија, и то не само од аристократије, него и од саме породице. Ја, признајем, не разумем оне који говоре о привржености нашег народа породици. Имао сам срећу да упознам многе народе на свету, а и читао сам, наравно, као што и други читају. На Криму, у Малорусији, у Турској, у Аустрији, у Немачкој, свуда сам видео исто. Закључио сам да су готово сви други народи, не само Немци и Енглези (што је већ добро познато), него и Малоруси, Грци, Бугари, Срби, а, вероватно (ако се може веровати многим књигама и причама), и Французи, како они на селу тако и у провинцији, па чак и Турци, много приврженији породици од нас, Великоруса.

Обично се мисли да турска породица није породица. То је лако рећи и умирити себе. Друга је ствар рећи да је хришћански идеал породице виши од муслиманског идеала. То је, наравно, тако и код оних хришћанских народа код којих постоји урођени, или кроз историју стечени, дубоки фамилизам, као, на пример, код германских народа, где се он испољио тако снажно, лепо и узвишено, како се нигде и никада раније није испољио. Да се у то очигледније уверимо, довољно је да се, с једне стране, сетимо оне, ни са чим упоредиве, лепоте породичних слика код Дикенса или Валтера Скота и оних које су са нешто мање генијалне снаге приказане у делима готово свих енглеских писаца. Са друге - да се сетимо немачке етичке философије, која је прва строго развила идеју о породичном *дугурадидугу*, и то независно од религиозне заповести. Можемо ли да замислимо великог руског писца, који би се пре Немаца досетио да изнесе такво гледиште и да то изложи на

занимљив, оригиналан начин? Не! Будимо искрени и признајмо даје то, можда, жалосна истина, али истина.

Што се тиче уметничких остварења, нека неко само упореди наше најдаровитије писце са енглеским, па ће се одмах уверити колико сам у праву. Зар се могу поредити породичне слике грофа Л.Н.Толстоја са сликама Валтера Скота и, посебно, Дикенса? Зар се топлина "Детињства и дечаштва" може упоредити са топлином и оним страсним етичким лиризмом Коперфилда? А породични живот "Рата и мира", породичне идиличне сцене, иначе доста ретке у делима Тургенјева и Гончарова, могу ли се оне изједначавати по богатству и снази идиличне лепоте са сликама породице у енглеској литератури? Можемо ли уопште замислити великог руског песника који би написао Шилерово "Звоно"? Јесу ли стварно јака породична осећања (у поређењу са немачким, наравно) код Пушкина, Љермонтова, па и самог полумужика Кољцова?

Зар Бјелински нимало није био у праву кад је за епиграф свом предговору, посвећеном поезији Кољцова, узео стихове Апол. Григорјева:

*Руски живот -
Авај - уопште није такав,
Иако нам о његовој породичности
Словенофили одавно говоре.
Можеда игрешим,
Али ја у њему не видим ништа
Породично.*

Зашто су "Питеродик" Писемског и мрачни, породично несрећни "Бирјук" Тургенјева у своје време свима изгледали природније и истинитије од свих а la G.-Sand сеоских идила Григоровича? Григорович је добро познавао језик сељака, верно је приказивао многе типове, имао је несумњив таленат, међутим, пошао је погрешним путем превише лепог и темељног фамилизма, путем који, авај, једном Великорусу није био суђен!

Ја знам да многи високоморални и племенити људи не воле да чују сличне ствари; знам да није лако прихватити овакву истину... И мени самом је то болно. Али, зар ћемо отклонити зло ако га скривамо од себе и од других?

Ако је то зло (и, наравно, велико зло), онда је боље да непрестано на њега указујемо, како бисмо га

спречили, наравно, колико је то у нашој моћи; а да уверавамо себе да смо ми породични људи само зато што и код нас, ту и тамо, постоје сложене, по убеђењу строго моралне породице, било би исто као кад бисмо тврдили: "Ми смо исто тако феудални у својој друштвеној организацији, јер и ми имамо кнежевске и бојарске родове старе више векова, јер смо и ми имали и још увек имамо доста богато и лепо васпитано племство, које је донедавно било привилеговано, у поређењу са другим класама народа".

То је тако. Али, да бисмо дали тачну оцену друштвеног организма, морамо га упоредити са истим таквим организмима, а ето, ту, поред нас, германски народи су у току свог историјског живота развили тако високе обрасце аристократичности, с једне стране, и фамилизма, с друге, да нам остаје само да признамо: и у једном и у другом погледу, ми смо далеко иза њих! Ако и нађемо стару чисто великоруску породицу (тј. у којој ни отац, ни мајка нису ни немачке, ни грчке, па ни пољске или малоруске крви), сложну и моралну, видећемо да се она, прво, предржи на православљу, цркви, религији, византизму, заповести и учењу о греху, него на етичком осећању, принципу апстрактног дуга, који стоје ван религије, једном речју, осећању које не признаје грех и заповест, с једне стране, али не допушта ни либерални или естетски еудемонизам, с друге, не допушта ону споразумну узајамну толеранцију, коју је тако волело племство у романским земљама у XVII и XVIII веку. То осећање је код нас покушао да пропагира Чернишевски у свом роману "Шта да се ради?" Овај роман, врло слаб у уметничком погледу, имао је, поред свега, и нешто позитивно: он је први пут показао шта заправо желе људи те врсте. У тим људима је дошао до изражаја, у извесном степену, великорусизам, само са његове негативне стране, са његовим рушилачким закључцима

Сваки принцип, који је једностраном доследношћу доведен до неких екстремних закључака, може да постане не само убилачки, него и самоубилачки. Тако, на пример, ако бисмо идеју личне слободе довели до њених крајњих консеквенци, она би могла, посредством крајње анархије, да доведе до потпуно деспотског комунизма, до сталног јуристичког насиља свих над

сваким, или, с друге стране, до личног ропства. Дајте право људима да свуда продају или дају себе у доживотни најам како би себи обезбедили мир, храну или да би се спасли дугова и т.сл., па ћете видети колико ће се у наше време наћи крепосних робова или полуробова, који су то својевољно постали.

Недовољна везаност великорусизма за породицу дошла је до пуног изражаја у делима наших нихилиста. Нихилисти су настојали да нашkode и држави, али су у одбрану државе са свих страна устале многобројне и разнорodne снаге; у одбрану породичности, међутим, пре су одјекнули они даровитији и поштенији гласови, него што су устале реалне, фактичке снаге... Ја само предлажем да се пажљиво и храбро осврнемо на наш живот и нашу уметничку литературу*.

Ако су, на пример, неки познати словенофили имали срећу да одрасту у здравим великоруским породицама, те породице су прво, биле изразито православне, а друго, логички гледано, имамо ли право да увек верујемо у оно што нам се допада, што сами волимо, да код других налазимо оно што је нама блиско и драго?

У овом смислу, ја сам, као прави Великорус, у прошлом поглављу поставио питање: "Шта је породица

Архаични и антиистички, али строго породични прудонизам имао је мало успеха код наше омладине; њој су се више допадале утопије сладострашћа, фуријеризам, слободни скупови у кристалним дворцима, него атеистичка радничка Прудонова породица Прудон је био Француз који је добио немачко образовање, био је хегелијанац.

Сетимо се и наших припадника секти, сетимо се шта је код њих било на првом месту: породичност или припадност заједници (тј. нешто налик на припадност држави)? На чисто сексуалном плану, њихово понашање варирало је од крајњег аскетизма (кастрирање) до потпуне развратности.

Да ли је могуће да се у Русији појави социјалиста који би био сличан тихом Немцу Струвеу (види код Херцена "Прошлост и размишљања"), коме је толико било стало до верности и чедности своје будуће супруге да је уз помоћ френологије бирао своју животну сапутницу? И још један пример. Једном сам у некаквим новинама прочитао да је једна млада Енглескиња или Американка изјавила: "Ако жене добију једнака права и ја будем имала власт, ја ћу одмах наредити да се затворе све коцкарнице и кафане, једном речју, све институције које одвлаче мушкарце од куће". Руска дама или госпођица би, напротив, када би којим случајем добила иста права с мушкарцима, прво помислила како да сама тамо стигне.

без религије? Шта је религија без хришћанства? Шта је хришћанство у Русији без православних форми, правила и обичаја, тј. без византизма?"

Ко жели да ојача нашу породицу, тај мора да поштује све што се односи на нашу цркву!

Дај Боже да нисам био у праву када сам тврдио да је наше породично начело слабо развијено! Ја ћу бити врло срећан, ако ми нека тачна статистика докаже да сам погрешно, да сам био претерани песимиста кад је у питању наш фамилизам. Али све док ми се то не докаже, ја ћу се држати своје тврдње: да је не само код германских народа и оних представника романских, код којих је случајно било више германизма, већ и код Малоруса, Грка, Југо-Словена и, чак, Турака, породично начело дубље и снажније изражено него код нас.

Кажем, код Турака. Идеал муслиманске породице је мање узвишен од хришћанског, међутим, или је лични темперамент Турака допринео, или су услови њиховог друштвеног развоја утицали да они веома воле своју породицу, своју родбину, свој род уопште. Они су врло склони породичном идилизму.

Дакле, родовно осећање се код нас, поновићу још једном, испољило много слабије него код других; са аристократским начелом десило се исто, сву снагу нашег родовног осећања историја је пренела на државну власт, на монархизам, царизам.

Кад употребљавам израз "аристократско начело", треба знати да то чиним у најопштијем значењу. Ја врло добро разумем шта желе да кажу они који тврде да код нас никад није било аристократије, алисмаатрмда та синтагма није сасвим оправдана да, она не обухвата појаву у целини.

Аристократско начело је код нас постојало (и чак постоји), као и свуда*, али је његов родовни и лични карактер био и раније (и сада) слабије изражен него у осталим западним феудалним аристократијама, слабије него само родовни у муниципалној аристократији староримских патриција и оптимата.

Привилеговане личности, лична власт, породица, разне асоцијације, општине - све то постоји свуда, све

* Оно је постојало и у Америци у лицу јужних робовласника и великопоседника-демократа.

су то реалне снаге, неизбежне компоненте свих друштвених организама. Али оне нису на исти начин повезане и нису подједнако јаке и видљиве код разних народа и у разном време.

Мислим да нећу погрешити ако кажем да је аристократско начело, ма какво оно било, увек најјаче изражено на самом почетку развоја државе. У средњем периоду живота државе појављује се тежња ка личној власти (барем у виду јаког лидерства, привремене диктатуре, личне демагогије или тираније, као код старих Хелена у периоду њиховог процвата), а у старости, на крају живота, ступа на сцену демократско, егалитарно и либерално начело.

У зависности од тога која ће нијанса, која реална снага превладати у једном или другом народу, и све друго ће попримити исту боју и прожети се њеним елементима.

Код нас је родовни, наследни царизам био толико јак да је аристократско начело добило службени, полуродовни, слабородовни, много више државни него лично феудални, а већ нималр муниципални карактер. Познато је да је *месничество* имало изразито службени, државни, чиновнички карактер. Бојари су се поносили царском службом својих очева и дедова, а не старошћу самога рода, не својом личношћу, градом или, чак, поседом, са којима су били повезани њихова власт и род.

Напори царева из династије Романових и најрадикалније реформе Петра I изменили су само појединости, суштина, пак, није могла бити измењена.

Рангови, које је увео Петар Велики, чини се да су у принципу демократизовали племство. Сваки слободан човек могао је да стекне чин, служећи цару (тј. држави). Међутим, у стварности је испало друкчије, племство се тиме још више одвојило од народа, оно се фактички аристократизовало, нарочито у својим вишим слојевима.

Пре Петра Великог је било више једнообразности у социјалној исвакодневној слици нашег живота, више сличности у деловима; са Петром је почело дубље,

изразитије раслојавање нашег друштва, појавила се разноликост, без које нема стваралаштва у народу. Петар Велики је, као што је познато, још више учврстио кметство. Наше племство, стављено између активног утицаја царизма и пасивног утицаја подређених сеоских општина (асоцијација), почело је да напредује у погледу мишљења и власти, независно од потчињености царизму.

Довољно је било да се појави Катарина II, па да дођу до изражаја и доколица, и укуси, и интелектуално стваралаштво, и савршенија, изванреднија осећања у друштвеном животу. Деспотизам Петра Великог је био прогресиван и аристократски, у смислу напред поменутог раслојавања друштва. Либерализам Катарине је имао апсолутно исти карактер. Она је дала Русији елиту, повела је у правцу стваралаштва и напретка. Она је појачавала неједнакост. У томе је њена заслуга. Она је штитила крепосно право (целовитост сеоске, земљишне општине*), настојала да се то право прошири и на Малорусију, а, с друге стране, давала је олакшице племству, сузбијала у њему смисао за обављање службе и тиме подстицала његове чисто аристократске одлике - род и личност; од њеног времена племство је постало нешто независније од државе, али је, као и раније, доминирало и господарило над другим класама нације. Оно се још више одвојило, диференцирало, индивидуализовало и ступило у онај период из кога су постепено изашли Державин, Карамзин, Жуковски, Баћушков, Пушкин, Гогољ и други.

Луј XIV и Петар I били су у неку руку савременици. Међутим, самодржавље Луја XIV знатно је уједначило Француску: оно је избрисало последње трагове раније, јаке, феудалне независности. Француска је у наредном веку брзо кренула у правцу демократизације и политичких промена.

Самодржавље Петра I је, напротив, још више раслојило Русију и утрло пут много аристократским,

¹ Рус. "местничество" - месничество - ист. систем напредовања у служби и награђивања зависно од знатности рода у Русији XV-XVII в. (Наипрев.).

* Власт спахија је представљала гаранцију за очување интегритета општине. Уз унутрашњу организацију, ишао је и спољашњи притисак. Постојала је опасност да стабилност сеоске општине буде угрожена, ако буде препуштена само свом унутрашњем деспотизму. У северним губернијама, где спахија није било, то се, кажу, и догодило.

много богатијим по садржају, епохама Катарине и Александра I. Временом је наше крхко, за свој род слабо везано племство, које је било одживело свој природни век, изгубило свој повлашћени положај, који је, да се којим случајем сачувао, могао да доведе до неког насилног обрачуна одозго. Аристократска улога племства завршила се не толико губљењем сопствених права и привилегија, колико давањем права и повластица другима. До изједначавања је неизбежно ипак дошло, захваљујући природном току развоја.

Мирни карактер тог изједначавања опет је био условљен снагом и стабилношћу нашег родовног наследног царизма, оним, да тако кажемо, прекрасним историјским васпитањем, које нам је он дао; јер су се у његовом стварању сјединила три моћна начела: римски ћесаризам, хришћанска дисциплина (учење поковањању властима) и наше родовно начело, које је сву своју снагу усредредило на царски род, а остало релативно слабо и у породици, и у нашем племству, и, можда, и у самој нашој општини*.

Од самог почетка наше историје, ми видимо чудне комбинације реалних друштвених снага, које уопште не личе ни на римско-хеленске, ни на византијске, ни на европске. Наш феудални систем одговара, с једне стране (ако гледамо аналогно на почетке свих држава познатих у историји), оној првобитној, аристократији, обичној по начину живота и схватањима, али различитој од народа, а коју затичемо при настајању свих држава, одговара грубим патрицијима првога Рима (и, вероватно, нечему сличном и код других италијанских народа) и првим германским витезовима итд.

Слобода кад је у питању место, неслобода и чврстина кад је у питању род, превага родовног начела

* Југо-Словенске сеоске задруге имале су много више породични карактер од наших општина; у југо-словенским задругама присутнији је родовни принцип, у нашим општинама - државни, општински.

Уопште, код Југо-Словена и код Грка, два начела, породично-патријархално и јуристичко-муниципално, више падају у очи него код нас. Ја ћу поменути још нешто: на каквим идеалима, на чисто породичним или на религиозним, почива песничко стваралаштво нашег простог народа? Малоруси, Грци, Срби и Бугари немају мистичну поезију, међутим, код обичних Великоруса (расколника) можемо наћи велики број мистичних песама.

и над личним, и над изборно-муниципалним. Ово последње је било представљено народним већем градова.

Такав је био наш феудални систем, ако га посматрамо као првобитну аристократију. Међутим, он је крио у себи дубока монархистичка својства, и то, вероватно, због тога што изван самог рода Рјурика, који се изненада толико размножио, није било неке друге јаке и организоване аристократије. Уставинашихвећа били су, по свему судећи, до те мере егалитарни по свом духу да њихов отпор централизујућој власти није могао бити јак, поготову кад је бојарство јасно и једном заувек ставило до знања да оно није ни феудално (није превише лично), а није ни муниципално по свом карактеру, већ је службено и у пртпуности државно. Наша аристократија је, на крају* добила чиновнички карактер, а чиновништво, са своје стране, - родовни, наследни.

Службаједавалана наследна права. Начелорода, које је историја протерала из племства, "разлило се" по различитим другим саставним деловима друштва, продрило у трговачки staleж*, а свештенству додало наследни левитизам, који у Византији није постојао.

Под утицајем спољашњих непријатеља и под утицајем пријатељског византизма, крвна феудална аристократија је изгубила своју моћ и прешла, заједно са новим родовима, у обично војно племство. У свим тим померањима и преокретима, Русија се мењала и развијала; јачао је централни царизам, јачао је неговани византизам, Русија је напредовала и стицала своју мудрост.

Дакле, код нас су увек слабије него код других била изражена муниципална, родовна, наследно-аристократска и, чак, породична начела, како сам то покушао да покажем.

Јаке и моћне су код нас биле само три ствари: византијско православље, наше родовно и безгранично самодржавље и, можда, наша сеоска земљишна општина (тако, бар, мисле многи о нашој општини; тако мисле наши чувари православља и самопржавља, словенофили. Тако мисли и шпански социјалиста Емил Кастелар,

* Закони о звањима; син почасног грађанина и т.сл.

чија су уверења, иначе, супротна словенофилима. О општини ја овде нећу говорити; мој је циљ друкчији).

Желим да кажем да је наш царизам, плодотворан и спасоносан за нас, ојачао под утицајем православља, под утицајем византијских идеја и византијске културе.

Византијске идеје и осећања чврсто су сјединиле у једно тело полудивљу Русију. Византизам нам је дао снагу да издржимо татарски погром и дуготрајно плаћање данка Византијски лик Спаса на велико-кнежевској застави штитио је Димитријеву верујућу војску на ратном пољу, на коме је Московска Русија први пут показала Татарима да више није она ранија, раздробљена и расцепкана Русија!

Византизам нам је дао снагу у борби са Пољском, са Швеђанима, са Француском и Турском. Под његовим окриљем, ако му останемо верни, имаћемо снаге да издржимо и притисак целе интернационалне Европе, ако би она некад покушала, пошто код себе уништи све узвишено и лепо, да и нама наметне трулеж и смрад својих нових закона о малој земаљској свесрећи, о земаљској радикалној светривијалности!

Господин Костомаров је, несумњиво, талентовани Малорус, али ко мисли да је он посебно пристрасан кад је у питању великорусизам? Довољно је да отворимо његову "Историју смутног времена" (нисам сигуран да баш овако гласи наслов књиге), па да се уверимо какав је значај имао за нас византизам са његовим двојним карактером Цркве и родовног самодржавља, са каквим се учврстио у Русији. Пољаци су били у Москви; цара или уопште није било, или су се на разним местима, један за другим, појављивали разни самозванци. Војска је на свим фронтовима биларазбијена. Бојари су постајали издајници, колебали се или су били беспомоћни и ћутали: у сеоским општинама владао је потпуни раздор. Међутим, довољно је било да Пољак са капом уђе у Цркву или да покаже најмање непоштовање према православљу, па да се одмах до страсти распали руски патриотизам. Само је православље уједињавало тада Русе, каже г. Костомаров.

Религиозно осећање и покорност властима (византијска обученост) спасли су нас и 1812. године. Познато је да су многи сељаци (наравно, не сви, већ они које је изненадио напад) показали у првом тренутку да им

није много стало до чисто националног осећања. Они су пљачкали спахијске куће, нападали племиће, отимали од Француза новац. Свештенство, племство и трговачки staleж понашали су се друкчије. Али чим је народ видео да Французи уништавају иконе и у цркве уводе коње, он се ражестио и све је кренуло другим ТОКОМ.

И локална власт је тада била друкчија. Она је умела, без размишљања, да обузда неразумне пориве.

А чему је служила та власт, ако не оном истом нашем полуизантијском царизму? Шта је ту нижу власт васпитало и одржало, ако не дуготрајна хијерархијска дисциплина полуизантијске Русије? Штана је, ако не православље, спојило са Малорусијом? Све остало је код Малоруса, у предањима, у историјском васпитању било сасвим другачије, нимало налик на оно у Московској Русији.

Шта нам је, ако не очување од стране народа Беле и Јужне Русије источно-византијске варијанте у хришћанству, дало ону физичку снагу и оно унутарње осећање права, захваљујући којима је коначно решена судбина пољског питања?

Зар није византизам одредио нашу улогу у великим, по свом планетарном значају, источним питањима?

Чак и наш великоруски раскол носи на себи печат дубоког византизма. Због тобожњег изневеравања византијског православља, део народа се побунио против цркве и владе, оптужујући их за новине и прогрес. Наши расколници су сматрали себе већим византијцима од чланова владајуће цркве. Па и поред тога (како нам говори искуство људи који су озбиљно проучавали наш раскол), расколници нису признавали себи право на политички бунт; они који добро познају стару црквено-византијску књижевност, свуда у њој могу наћи учење о строгом покоравану онима који држе власт. О томе је најуспешније, најупечатљивије писао В. Кељсијев. Пошто сам, као и он, живео на Дунаву, уверио сам се да је он одлично разумео овај проблем.

Ако из редова наших разнородних секташа издвојимо молокане и духоборце, код којих готово ништа није остало од византизма, онда ће главне гране

несторовског раскола представљати мистици: хлисти и скопци.

Међутим, ни они не раскидају потпуно са православљем. Они га чак у већем делу прихватају, сматрајући себе само напредним људима вере, илуминатима, надахнутима. Они никако нису протестанти. (Дервиши се слично односе према мухамеданству; они нису у потпуности секташи - отпадници, они су нека средина између наших мистика - Христових и Божјих људи - наших православних аскета).

Византијски дух, византијска начела и утицаји, као сложено ткиво нервног система, у потпуности су прожели читав великоруски друштвени организам.

Све наше велике побуне, готово без изузетка, никада нису имале ни протестантски, ни либерално-демократски карактер, већ су носиле својеврсни печат привидног легитимизма, тј. оног истог родовног и религиозног монархистичког начела, које је ударило темељ нашој државној величини.

Побуна Стењеке Разина је била прекинута чим су се његови људи уверили да се цар не слаже са њиховим атаманом. Осим тога, сам Разин је стално настојао да покаже да се он не бори против царског рода, већ само против бојара и свештенства, које је на њиховој страни.

Пугачов је био мудрији кад је требало да уђе у рат са владом Катарине Велике, чија је снага била неупоредиво већа од снаге допетровске Русије; он је обмануо народ, послуживши се оним великоруским легитимизмом о коме сам говорио.

Нешто слично су желели да ураде и наши млади европски јакобинци 20-их година.

Многи тврде да се на сличним монархистичким неспоразумима и данас још држе политичка схватања неких припадника секти.

Шта сам овим желео да кажем? Монархистичко начело представља коднасједино организујуће начело, једино оруђе дисциплине, и, у исто време, то исто начело служи као барјак побуњеницима! Да! Апсолутно служи. То је тако, и то још није највећа несрећа. Без великих побуна не може проживети свој век ниједан велики народ. Али, постоје разне побуне. Постоје побуне правовремене, ране, и постоје побуне неправовремене, касне. Ране доприносе напретку, касне убрзавају про-

паст народа и државе. После побуна плебејаца Рим је ушао у свој херојски период; после преторијанских немира и после слободног кретања хришћана Рим је пао.

Протестантска рана револуција у Енглеској довели је земљу до њеног тријумфа и учврстила њен аристократски устав. Француска јакобинска касна револуција постала је за Французе залог њиховог пада

После 30-годишњих верских сукоба, у Немачкој су се појавили Фридрих II, Гете, Шилер, Хумболт итд., а после безначајне и смешне борбе 1848. г. - Бихнери, Бихнери и само Бихнери! (Зар то није пад?) Што се тиче генијалног Бизмарка, још се не зна шта је он био за Немачку, истински реформатор, или једна од оних бучних и маркантних фигура какве се обично појављују у народима уочи њиховог пада, које треба да сакупе и истреше једном за свагда и оне последње резервне снаге друштва. Мени се чини да спорна може бити само нека четвртина века, тј. могли бисмо поставити питање: шта је Бизмаркова епоха? Епоха Наполеона I или Наполеона III? Ово последње је, мислим, исправније.

Немачка није млађа од Француске ни по годинама, ни по духу, ни по уређењу; ако је, међутим, Пруска била млађа, где је онда сада та Пруска?

До сада су све наше побуне долазиле у право време и са њима смо управо због тога излазили на крај што су у душама побуњеника била дубока конзервативна начела, што су све наше побуне имале више или мање самозвани или привидно легитимни карактер.

То је једно. А друго, ту и није било нечег неприродног. Ако је неко начело тако јако, као што је код нас монархистичко, ако то начело тако дубоко прожима читав национални живот, онда је разумљиво да оно мора да се, да тако кажемо, савија, извија на различите начине, па чак и изокреће под утицајем различитих, променљивих услова.

Руске самозване побуне само доказују необичну животност и снагу нашег родовног царизма, који је тако чврсто повезан са византијским православљем.

Ја ћу се чак, без имало колебања, усудити да кажем да никакав пољски устанак и никаква пугачовщина не могу нанети Русији толику штету колико би то могао један миран, законом донет, демократски устав.

О демократским уставима говорићу касније нешто детаљније; овде ћу нешто рећи о муслиманима.

Интересантно је да откако су се муслимани у Турској ближе упознали и са Западом, и са нама, ми, Руси им се, и поред толиких ратова и нашег старог антагонизма према Турској, више допадамо од западних Европљана и то како због нашег личног, тако и због државног карактера. Црквени карактер наше империје њима улива поштовање; они у тој црти налазе много сличности са религиозним карактером свог сопственог народа. Наша дисциплинованост, уљудност и послушност их освајају, они кажу да је то наша снага, заведе нам и указују једни другима на нас као на добар пример. Када би турска влада којим поводом напустила Босфор, а сви Турци са Балканског полуострва, не би кренули за њом они који би остали свакако би гледали на нас као на браниоце од неизбежних прогона и понижења, којима би били подвргнути од својих дојучерашњих робова, Југо-Словена и Грка, сурових и грубих, иначе, у приличној мери.

Турци и сада, по сопственом укусу, више воле нас него Бугаре, Србе и Грке. Турцима се више свиђају наши чиновници на Истоку, атонски монаси и дунавски расколници, него Западни Европљани, него Словени и Грци, које су покорили.

Споменућу овде и један занимљив разговор о Русији са једним пашом, који је добро познавао руски народ. Прочитавши Гогоља у француском преводу, паша је, уз смех, изјавио да је код свих тих комичних Гогољевих јунака једно добро и врло важно. То је њихово поштовање према онима који имају виши чин и звање, према властима. "Ваша држава је врло јака, - додао је он. - Ако је Чичиков такав, какви морају бити паметни и добри људи?"

"Добри људи, - одговорио сам, - често су гори од лоших. То се понекад дешава. Лично поштење, потпуно слободна самоодређујућа моралност могу се лично и допасти, и улили поштовање, али у тим несигурним стварима нема ничег политичког, организујућег. И ретко добри људи понекад наносе велику штету држави, ако је њихово политичко васпитање погрешно, а Чичикови, и Гогољеви градоначелници су често много кориснији од њих за заједницу ("pour l'ensemble politique"* - рекао сам).

"За политички систем" (фр.)

Паша се сложио. Рекао ми је још много лепих и поучних ствари о Русима, расколницима и Малорусима, које је називао Хохлима: "Ти Хохли су добри. Ја их добро познајем. Али руски Липовани су бољи. Они ми се више свиђају. Они су одлични грађани, много бољи од Грка и Бугара; и Малоруси, и ваши Липовани само мисле на своју веру. А Грцима и Бугарима је само једно науму: политичко мајмунисање, устависл. будалаштине. Верујте ми, - Русија ће дотле бити снажна док не буде имала устав. Ја се плашим Русије, не кријем то од вас, са становишта мог турског патриотизма, ја од свег срца желим да добијете устав. Али страхујем, људи који код вас воде државу увек су врло мудри. По свему судећи, ви и нећете никада добити устав, а то је за нас, Турке, врло опасно!"

Пашином мишљењу ћемо додати и мишљење оштроумног Карлајла о руском народу:

"Што се мене тиче (писао је он Херцену), ја признајем да никада нисам веровао, а сада још мање верујем, да (све)опште право гласа у свим његовим варијантама може донети било шта добро. Ако и може, онда је то као запаљење код неких болести, које се и иначе завршавају смрћу. Ја много већу предност дајем самом царизму или чак великом туркизму, него чистој анархији (а таквом је, на жалост, сматрам), до које су довели парламентарна красноречивост, слобода штампе и обрачунавање гласова. На вашу огромну домовину (тј. Русију) ја сам увек гледао са љубављу, као на неко велико, неразумно, загонетно дете. Привиђења, чији унутарњи смисао још није откривен, реализован. Она има способност, са КОЈОМ предњачи и која јој даје моћ, већу но што је имају друге земље, способност која је неопходна свим нацијама и свим бићима, која се беспштедно тражи од свих под претњом казне - способност покоравања, која је на другим местима изашла из моде, нарочито данас".

И не само покорност, и друга висока и лепа осећања развио је наш народ, захваљујући дуготрајној дисциплини, под којом је живео.

Недавно сам, случајно, у једном православном часопису наишао на следеће запажање:

"При потпуном одсуству сваке слободе и самосвојности у грађанском друштвеном животу, нашем обичном човеку је, природно, једино остало да покуша

да награди себе самосвојношћу у духовном животу, самоактивношћу у области мисли и осећања". ("Хришћанска лектира", "О руском простонародном мистицизму", И. И. Барсова).

Истина, то је довело до раскола и јереси, али и до поетског стваралаштва, с једне стране, и *до равнодушности у унутрашњим политичким питањима, до слабо израженог* демагошког духа, заправо до онога чему је одувек тежило хришћанство: "Царство моје Није од овога света", с друге.

Оваква усмереност подједнако је корисна и за практичну мудрост народа у политици, и за развој поетских склоности. Практична мудрост народа своди се управо на то да не захтева за себе политичку власт, да се што је могуће мање меша у општедржавне послове. Што је ограниченији круг људи који учествују у политици, таполитика је стабилнија, разумнија, аи сами људи су, чак, пријатнији и паметнији.

Једном речју, ма са које стране оцењивао А великоруски живот и државу, видећемо да је византизам (односно Црква и цар) директно или индиректно, али, у сваком случају, дубоко продро у само срце нашег државног организма.

Снага наша, дисциплина, историја културе, поезија - једном речју, све живо што постоји органски је повезано са нашом родовном монархијом, освећеном православљем, чији смо ми природни наследници и представници у свету.

Византизам нас је организовао, систем византијских идеја створио је нашу величину, повезујући се са нашим патријархалним, простим начелима, са нашим, древним и у почетку сировим, словенским материјалом.

Изневеравајући, *чак у својим тајним помислима, тајвизантизам*, мићемоуништити Русију. Јер, потајне мисли могу, раније или касније, да нађу прилику за своје практично остварење.

Ако се будемо заносили час хладном и варљивом сенком досадне и презира достојне свечовечанске среће, час само једностраним племенским осећањима, ми ћемо превремено и неповратно оштетити организам нашег царства, моћан, а ипак слободан, као што је све на свету, изазвавши болест и његово, можда, не тако брзо, пропадање.

Идеја свечовечанске среће, религија свеопште користи је најхладнија, најпрозаичнија и уз то најневероватнија, најнеоснованија од свих религија.

У свим позитивним религијама, поред неизмерне поетске дубине у њима, поред њихове необрине организуюће снаге, постоји још и нешто *реално*, опипљиво. *Уидеји о свеопштој срећи нема ничегреалног. У свим мистичким религијама људи се слажу бар у основном принципу: "Христос, Син Божји, је Спаситељ"; "Римјевечнисветиград Марса"; "Папајенепогрешив ex cathedra"; "Један је Бог и Мухамед је Његов Пророк"* итд.

А *општа* срећа, ако уопште почнемо о њој да размишљамо (што, обично, не чинимо данас кад говоримо о срећи и користи), шта је у њој реално, *могуће!*

То је чиста апстракција, која не води ничему добром, чакни чему стварном, и ништавише. Једнимисле даје општа срећа рад и наизменичан одмор, а затим молитва упућена Богу, други верују да је општа срећа кад се мало ради, мало ужива, али никад не Верјје ни у шта идеално; трећи, опет, да је то само уживање итд.

Како то помирити да свима буде добро, да за све буде корисно (тј. пријатно-корисно, а не принудно-корисно)?

Ако космополитизам и свеопшта корист нису ништа друго до фраза, која данас већ почиње да изазива досаду и презир, за племенско осећање се то не може рећи.

Једнообразно усклађено и срећно човечанство је привид, и то нимало привлачан привид, док је племе, разуме се, - сасвим реална појава. Зато нам се племенско осећање и расположења увек чине нечим сасвим природним и разумљивим. Међутим, и ту има много непромишљености, помодног сујеверја и празних фраза.

Шта је племе без свог система религиозних и државних идеја? Због чега га треба волети? Због крви?! Али нико није чисте крви, и Бог зна какву крв понекад волимо, верујући да волимо своју, блиску. И шта је то чиста крв? Духовна јаловост! Све велике нације одликује потпуно измешана крв.

Језик? А шта је језик? Он нам је драг посебно као израз блиских, сродних идеја и осећања. *Антиевропске* генијалне досетке Херцена, када се читају *на францу-*

скомјезику, делују вишеруски него чланци у часопису "Глас", написани на руском.

Воleti племе ради племена је извештаченост и лаж. Друга је ствар ако се племе, сопствено племе, бар у нечему слаже са нашим властитим идејама, са нашим основним осећањима.

Идеја нације у оном виду у коме ју је увео у политику Наполеон III, у њеном садашњем, модерном виду, није ништа друго до исти *либерални демократизам*, који се већ одавно труди да уништи велике светове западне културе.

Једнакост људи, једнакост сталежа, једнакост (тј. једнообразност) провинција, *једнакост нација* - све је то исти процес; заправо, исто свеопште јединство, свеопшта слобода, свеопшта пријатна корист, свеопшта срећа, свеопшта анархија или свеопшта светска чама

Идеја очисто племенској нацији у оном виду у каквом се она појавила у XIX веку, у ствари, потпуно је космополитска; она носи у себи велику рушилачку снагу, а ништа не ствара; она не дели нације *по култури*, која није ништа друго до посебност*; а посебност данас готово свуда највише страда од политичке слободе. *Индивидуализам* убија *индивидуалност* људи, области и нација.

Француска је себе коначно уништила овим принципом. Причекајмо још мало, па ћемо видети шта ће бити са Немачком! Њене касне цркве су још зелене, а организам једва да је млађи од француског.

Ко је загрижени радикал, тј. рушитељ, тај нека се држи идеје о чистој племенској нацији; јер она је само посебна варијанта космополитске, рушилачке идеје.

А онај ко није радикал, нека бар мало промисли о овоме што сам рекао.

* Кинез и Турчин су, према томе, *културнији* од једног Белгијанца и Швајцарца!

ГЛАВА III Шта је то славизам?

Одговора нема!

Узалуд ћемо тражити некакве јасне, изразите црте, некаква одређена, посебна историјска обележја, која би била заједничка свим Словенима.

Славизам се може схватити само као племенска етнографска апстракција, као идеја о заједничкој крви (мада не сасвим чистој) и сродним језицима.

Идеја славизма не представља историјску апстракцију, тј. такву апстракцију под којом би се разумеле, као у квинтесенцији, све посебне религијске, јуристичке, животне и уметничке карактеристике, које у својој свеукупности дају пуну и живу историјску слику једне одређене културе.

Реците: китаизам, кинеска култура, и свакоме ће више или мање бити јасно о чему говорите.

Реците: европеизам, па ће се и ту, и поред све сложености западноевропске историје, наћи неке црте заједничке свим епохама, свим земљама Запада, - црте чија свеукупност може да послужи за историјску класификацију, за утврђивање чиме се заправо романско-германска култура, узета у целини, разликовала, а и сада разликује, од других ишчезлих и постојећих култура, од јапанско-кинеске, од исламизма, староегипатске, халдејске, персијске, хеленске, римске и византијске.

Посебне цивилизације: англо-саксонска, шпанска, италијанска такође се доста лако могу одредити према укупности њихових специфичних карактеристика. Свака од ових посебних цивилизација имала је једну заједничку литературу, једну државну форму на почетку свог процвата, једну религију (католичку или протестантску), која је тесно била повезана са њиховом историјском судбином; школа живописа, стилови у архитектури, музичке мелодије, философски правци били су у свакој од тих цивилизација посебни, мање или више развијени, уобличени, одређени, доступни проучавању.

Дакле, не само да германизму, англо-саксонству, француској култури, старошпанској, италијанској из времена Дантеа, Лава Х, Рафаела итд., тј. свим тим апстрактним идејама о посебним западним културама, одговарају јасне историјске слике, већ и општија идеја

европеизма, супротстављена византизму, хеленизму, Риму итд. од таквог поређења постаје јаснија и одређенија.

Тако, на пример, када би некакав образован и потпуно непристрасан човек *нехришћанске вероисповести* бацио поглед на читаву Европу, на њену прошлост и садашњост, он би рекао себи да још нигде није видео тако снажно развијену духовну власт (и тако јак, услед тога, политички утицај), као *код једног старијег свештеника, којије живео уједном јужном граду*, да нигде раније није видео тако усрдну, *понесену религиозност код царева и народа*, нигде тако нежан, чипкаст, величанствен и надахнут, да тако кажемо, стил у изградњи храмова, да нигде не би могао да нађе толико узвишен, толико негован појам о достојанству личности, о личном поштењу, о моралности која сама собом управља, и то прво уједном сталежу, а онда и у другима, нигде такво поштовање и такву љубазност премажекама. итд.

Затим би видео атеизам какав се још нигде није појавио, демагогију страшнију од атинске, *прогоне* са свих страна, *хајкунараније толико светогрјешца*, видео би раније невидјена открића реалне науке, машине итд.

Дакле, чак је и толико општа идеја европеизма јасна и одговара јој једна, да тако кажемо, органски повезана историјска слика.

А где је тако јасна, општа идеја славизма? Где је одређена жива историјска слика која одговара тој идеји?

Саме историјске слике појединих словенских држава су доста одређене (иако су у неким аспектима нешто мање изразите и мање богате по садржају, у односу на историјске слике једне Француске, Немачке, Енглеске, Шпаније); али где је општа веза између тих одвојених, претпоставимо и живих, када се *ближе размотре*, слика?

Она се губи у бајколиким временима Гостомисла, Пјаста, Аспаруха, Либуше итд. итд.

Историје старобугарског и старосрпског царства су врло монотоне, њих не карактерише ништа особено,

¹ Гостомисл - лег. предводник новгородских Словена (IX в.)
Пјасты (Piasty) - прва династија пољ. кнезова и краљева (X-XI в.)
Аспарух - бугарски хан, који је, под притиском Хазара, повео Бугаре на Балканско полуострво (VII в.)
Либуша - лег. чешка краљица; мотив многих уметничких дела (Б. Сметана, опера, "Либуша") - (нап. прев.)

посебно типично, словенско: оне су се врло брзо улиле у бујицу византијске културе, "не оставивши вековима ни плодну мисао, ни рад започет генијем"; са падом византијске државе њихова државна власт која није дозрела до свог културног успона била је прекинута.

А Чеси? Шта је са Чесима? О њима је врло тешко говорити код нас. Јер, код нас постоји правило да се о њима говори само похвално*; наши писци сматрају да се Чеси обавезно морају ставити испред Руса. Због чега? Не знам. Да ли због тога што је њихов народ писменији од нашег, или због тога што су они некад имали племенитог Јана Хуса и страшног Жишку, а сада имају само "честите" и "учене" Ригера и Палацког?

Чеси су наша браћа, наравно; ја не кажем да су они корисни за славизам (јер, као што сам рекао, славизма нема), већ за словенство, тј. за племенску свеукупност Словена; они су корисни као истурени одред словенства који на себе прима прве ударце германизма.

Међутим, са становишта напред поменутих културних карактеристика, зар за Чехе уопште не можемо рећи да су одлично оруђе немачке фабрике, које су Словени отели од Немаца, мало га обојили другом бојом и окренули против Немачке?

Зар за њих, када је реч о њиховом начину живота, навикама, чак моралним особинама, о њиховом унутрашњем јуристичком васпитању, не можемо рећи да су Немци који говоре словенским језиком?

Ако су они браћа, онда чему с браћом она вечна дипломатија, оно углађено церемонијал-мајсторство које смета да се ствари назову правим именом. Данашњи Чеси имају, можда, нешто самосвојно, али уопште немају ништа оригинално. Виши образовани слојеви су, на пример, велика снага, али та снага, наравно, није чисто словенска, она је могла само да помогне *проучавању*, *разумевању* старословенских, колико-толико особених начела; али од разумевања прошлости, која у садашњости прелази у стваралаштво, па даље до очувања те прошлости - читава је провалија немоћи. Писменост обичног народа многи сматрају ретким и несумњивим благом; али не можемо рећи да је то благо откриће Словена, или да је његово откривање Словени-

Сада, хвала Богу, више није тако! (1884)

ма било доступније него другим народима и племенима? "Краљедворски рукопис", "Суд Либуше" и т.сл. - су дивне ствари, али се те археолошке драгоцености данас мало могу везати за земљу којој је већ одавно тесно, која је на европски начин обрађена, у којој, због непостојања родовне аристократије (она се, као што је познато, понемчила, мада постоји), духом земље у потпуности управља, на крајње савремен, западни начин, учена буржоазија. Где Либуша да нађе ту своје место?

Чак и по својим моралним, личним особинама, Чех много личи на Немца, можда, пре на оног пријатнијег, сајуга. Он је скроман, постојан, стрпљив, у породичном животу воли ред, талентован је као музичар*.

Политичка историја је научила Чехе да буду опрезни и вешти у либералној дипломатији. Они су "европски" мајстори да на време организују митинге и манифестације и не ризикују отвореним устанцима. Они не желе да буду у саставу Русије, али им је веома стало да је она уз њих, како би на тај начин плашили Аустрију. Једном речју, код њих је све некако на месту, у реду, све сасвим савремено.

Додаћемо да су они, ипак, католици, и да њихова сећања на Јана Хуса имају, морамо се сложити, више национални него религиозни карактер.

Ја не кажем да је све то безусловно лоше или некорисно за словенство. Напротив, вероватно је дубока германизација ума и националног живота а не политичких осећања и стремљења, Чесима била неопходна у њиховој политичкој борби против германизма.

Стављена у германско море, малобројна словенска нација морала је да се наоружа до зуба свим оним силама којима је одавно тако богато било то германско море;

* S. Rene Taillander - човек умерено либералан, који се због тога, природно, позива на тзв. tiers-etat, свуда где на њега наиђе, Чесима је врло наклоњен; он им се обраћа с молбом да се што даље држе од деспотске византијске Русије. "Ви нисте исто што и Пољаци, са њиховим узвишеним несмотреностима (imprudence sublimes); ви сте код себе изградили, захваљујући близини Немаца, tiers-etat; ваше врлине су више буржоаске. Шта ће вама непромишљени поступци и речи? Немојте више да одлазите у Москву, - говорио је Чесима овај Француз 70-е године у "Revue des deux mondes". Ја се са њим слажем: ког ће нам врага ти Чеси!

да је у свакодневном животу и размишљању сачувала више оног старословенског, она се, можда, не би одупрла зрелијим и сложенијим германским ресурсима.

Пошто овде није реч о томе шта је добро а шта лоше, већ само о томе шта је посебно карактеристично за Словене, о томе шта је код њих оригинално и типично, можемо себи дозволити овакво размишљање: да пораз Хусита, Белогорска битка и предаја Прага нису уништили чешку нацију и да је нису за дуги низ векова потчинили католицизму и Немцима (тј. Европи), из споја полуправославних, полупротестантских тежњи хуситства и комунизма таборита, као и моћи локалне аристократије, могло је да настане нешто врло специфично и, можда, словенско већ само по томе што се такав оригиналан спој и мирење социјализма са византизмом и феудалношћу дотада нигде није могао видети.

Али историја је пресудила другачије, и Чеси су, пошто су раније (и на дужи период) од других Словена ушли у општу бујицу романско-германске цивилизације, раније од других Словена и дошли до научног знања о племенском славизму, али су зато, вероватно, мање од других Словена сачували у себи нешто несвесно, простодушно, стварно и аутентично словенско.

Они личе на мушкарца у годинама који је изгубио моћ оплођавања, али је сачувао мушкост и осећања. Они би, вероватно, радо створили нешто своје када би могли, када би само ученост, само добро познавање словенских начела и словенске судбине били довољни за стваралаштво и организацију.

Али, авај! Учени аустријски конзул Хан, који једног живео у Епиру, и тамо записивао старе и новије грчко-албанске епске песме, сам ништа није створио! А стварају их брдски Палакири, Грци и Арнаути, полуписмени или неписмени сељаци у старим фустанелама.

Оригинално народно стваралаштво (како показује историја) настајало је заједничким деловањем свесних умова и наивних начела, које је диктирао живот: потреба, страсти, укуса, наклоности, па и онога што зовемо незнањем. У том смислу можемо дозволити себи да кажемо *цасуизнање и незнање били (бар, до сада) подједнаки локејтаци историјског развоја*. Јер под развојем, наравно, не треба разумети само образованост, како многи (опет из незнања) мисле, већ један врло сложен

процес народног живота, процес несвестан у знатној мери, који друштвена наука све до сада није до краја проучила. Код Чеха је, поновићу, врло јака свест о словенству, али где се код њих, у Чешкој и Моравској, могу наћи богатство и очуваност старих, или, напротив, *савим нових* словенских, чешких навика, укуса, уметничких остварења итд. Све је европско! Зато, не знам ко може оповргнути оно што сам напред рекао: Чешка је оруђе немачке израде, које су данас Словени окренули против германизма.

Где је ту славизам?

А сад нешто о Бугарима.

Бугаре су васпитали Грци као што су Чехе васпитали Немци. Бугари и Грци имају једну веру и сличне навике; религиозна схватања су донедавно била иста У сеоским обичајима, веровањима, грађењу кућа и т. сл. постоје разлике, али су оне тако незнатне (осиму језику) да у много чему између Грка са Крита и Грка из Епира, Грка из Кефалоније и Тракије има више разлике у свакидашњем и психичком (тј. личном) животу, него између тракијског Грка и Бугарина у истој земљи или између македонског Грка и Бугарина

Ја то кажем за сеоско становништво, које се много више разликује међу собом од градског. Одмах по мом доласку на Исток, ја сам могао да по физиономији, понашању и одећи разликујем тракијског Грка од оног из Епира или са острва, а касније и по карактеру. Тракијски Грк, у поређењу са острвљанином и Епирцем (Албанцем) је плашљив, опрезан и крупан, не краси га нека посебна лепота, није нарочито тамнопут, одева се као Бугарин. Острвљанин (Крићанин, на пример) је префињен, леп, одважан, горд, витак и истовремено добродушан и пријатан; он је и по осећањима а не само по изгледу, већи романтичар и од тракијског Грка, и од Албанца; он је *морепловац*, најзад. Албанац или Епирац није нимало леп, изразито је блед и мршав, али зато необично грациозан, самољубив и невероватно покретан, ратоборан; његов романтизам је потпуно *ратнички*; за *еротски* пак романтизам он не зна. Крићанин се заљубљује, Епирац никада. Народне песме са Крита су пуне еротизма; песме Епира су хладне и строго борбене. Ето, каква је разлика! Кад је реч о тракијском Бугарину, признајем, ни за десет година нисам научио да

их разликујем. Не знам ко је крив, ја или саме чињенице.

Кад је у питању градско становништво - власници ситних дућана, занатлије, лекари, учитељи и трговци, који чине тзв. интелигенцију и код Грка, и код Бугара, међу њима нема никакве разлике. Исти обичаји, исти укуси, исте особине и исте слабости. Јака, више или мање строга приврженост породици, потискивање жене у други план у друштву, њено удаљавање за време скупова и посета, религиозност више обредна него романтичарска, некад усрдна, ако је искрена, некад наметнута - лицемерна, која тражи да се национална црква подржава личним примером, невероватна трудољубивост, стрпљивост, штедљивост, склоност чак катврдичлуку, готово потпуно одсуство витешких осећања и уопште мало спремности за великодушност. Демагошки и конституциони дух развио се и код Грка, и код Бугара, захваљујући, с једне стране, непостојању сталежа у Турској (сталешка раслојеност је чак била слабија него у Русији, него у старој Турској), а са друге - оном потиснутом слободољубљу, које се нарочито развија код поробљених народа који се нису стопили са својим победиоцима. Уопште, и код Бугара, и код Грка, запажамо наклоност ка тзв. *прогресу удружавним пословима и јак дух у очувању свега што је везано за породицу*.

Испада да у политичком и државном погледу Југо-Словени и Грци својим демагошким духом више личе на Французе, а у породичном - на германске народе; у овом погледу, урбани Бугари и Грци, врло слични међу собом, представљају неку врсту психичке антитезе Великорусима, који су, кад је у питању држава, до сада били ближи, по свом здравом смислу и дисциплини, старогерманском генију, док су у породици, по ватрености и распуштености сличнији Романима (са којима већина од нас и данас саосећа у овом правцу, упркос оправданим упозорењима и саветима строго моралних људи!).

Дакле, Бугарина који психички личи на солидног, толерантног, прорачунатог Немца, а нимало на веселог, живог, распусног, али зато по души бољег и великодушнијег Великоруса, васпитали су Грци на грчки начин. Он је исто тако оруђе грчке израде као што је Чех немачке, и исто је тако окренут против новогрцизма као

што је Чех против германизма. Постоји још једна сличности између Чеха и Бугара. Чеси су католици, али католицизам код њих не представља најважнију боју на политичкој застави народа, као, на пример, код Пољака. Католицизам још увек за многе има само снагу навике за умирење сопствене савести, има религиозну снагу без политичке подршке; католицизам је, и политички гледано, био код Чеха повезан са горким успоменама, које су повредиле њихов национални понос, с погубљењем Јана Хуса, с Белогорском битком, с беспопштеном политиком императора Фердинанда II 20-их година XVII века. Манифестације у спомен Хуса, који се борио против католицизма, представљају данас у Чешкој националне манифестације. И код савремених Бугара, као и код данашњих Чеха, религија личне савести се не подудара сасвим са религијом националног интереса. Већина Бугара то још не осећа, вероватно из незнања, али вође то знају.

Слично томе како су Чеси завршили свој средњовековни живот - под антикатоличким заставама протестантизма и хуситизма, и данас поново обнављају свој живот под окриљем последњег, Бугари почињу своју нову историју не само борбом против Грка, него и против Православне Цркве, која је васпитала њихову нацију. Они се боре не само против *власт грчке* »онсантинско-пољске патријаршије, већ и против неприкосновености битних црквених уредби.

Ако посматрамо овај проблем са руског становишта, ми ћемо између Бугара и Чеха уочити следећу разлику: кретање Чеха у правцу хуситизма бар донекле их је приближило толико значајном занас светском византизму, док понашање Бугара прети и нама да раскинемо са тим византизмом, ако на време не предузмемо одређене кораке*.

Наравно, на основу неколико празника у спомен Хуса, на основу неколико случајева преласка у православну веру још се не може закључити да су сви Чеси спремни да пређу у Источну Цркву. Ми немамо права да увек слепо верујемо у оно што бисмо сами желели. Једно је желети, а друго - веровати. Па ипак, ми у том

* 1881. г. Сада је опасност од раскида Руса са Грцима прошла; али су зато Бугари испољили још више демагошког духа.

најстаријем по образованости словенском народу налазимо једну, истина не тако изражену, али блиску нашим основним начелима, црту. Ми имамо право да се надамо, у крајњој линији.

Код Бугара, међутим, ми видимо нешто што је потпуно супротно нашим великоруским основама. Тако, најзаосталији словенски народ, који је најкасније доживео свој препород, постаје у овом случају најопаснији по нас; јер су управо у његовој историји, а не у чешкој, пољској и српској, ступиле у борбу оне две силе које нас, Русе, одржавају и покрећу у животу - племенско словенство и византизам. Захваљујући Бугарима, и ми стојимо пред неким Рубиконом.

Да бисмо могли да судимо шта нација може да жели и доке она може да дође у одређеном тренутку, морамо имати у виду управо екстремне људе, а не умерене по својој природи. Народ долази у руке првих увек у судбоносним тренуцима. Међу умерењацима постоје обично две врсте; они који у теорији не желе крајности и они који само у пракси одступају од њих. Мени се чини да су умерене бугарске вође умерене само у пракси, док су, кад је у питању идеал, кад се стваритичу Грка и патријаршије, крајње екстремни.

Бугарски народ је прост народ (није простодушан или добродушан, како се код нас мисли није ни глуп, како погрешно верују неки Грци, већ управсн прост, тј. још неразвијен). Усто, он уопште није тако страсно и предано религиозан као обичан руски народ, који је, иначе, много сензибилнији од бугарског. Бугарски народ, поготово на селу, је прост. Насупрот томе, малобројна бугарска интелигенција је лукава, непоколебљива, доста сложна, и она се, по свему судећи, школовала код Грка, Руса, Европљана и делом Турака, и то управо онолико колико јој је било потребно да води успешну националну дипломатску борбу. Та борба, у којој још није дошло до оружја, има данас неки механичко-правни карактер и зато не захтева ни философско знање, ни велико светско образовање, чак ни оно просечно, ни машту, ни узвишена, херојска осећања и расположења. Иако по свим овим побројаним тачкама ни новогрчка интелигенција (изузимајући патриотски хероизам) не стоји у свету на првом месту, бугарска, свакако, по својој незрелости и релативној малобројности заузима још ниже

место од ње, али ова уједначеност борбе не смета превише; то има своје корисне и мање корисне стране. Што се тиче простоте бугарских сељака, она, мислим, може сада бити корисна за бугарску ствар*.

Бугарски народ је, поновићу још једном, прост народ, политички неискусан, и не онако религиозан као, на пример, прост руски народ. Тога су на Истоку сви свесни. Његова је интелигенција, међутим, стрљива, вешта, честољубива, опрезна и одлучна. На пример, када су у зиму 71. г. вође екстремног бугаризма, доктор Чомаков, некакав песник Славејков и, вероватно, неке друге личности из редова солидних и богатих старешина, које су и код Грка, и код Југо-Словена биле врло утицајне, захваљујући непостојању родовне и чиновничке аристократије, дакле, када су вође закључиле да, благодарећи напорима руске дипломатије

* Неке од ових релативно погодних и непогодних момената ја сам набројао у свом чланку "Панславизам и Грци". Овде ћу још понешто рећи:

- 1) Сви Бугари се налазе под влашћу Турске; Грци су подељени између два центра, Атине и Цариграда, који се увек не слажу.
- 2) Бугари се никада нису бунили против султана; код њих постоји партија која машта о султану као бугарском цару, о турско-бугарском дуализму. Заstraшеност народа је ТОМ истом народу била од користи; он је био непредузимљив и плашљив, а вође су ту слабост вешто претвориле у снагу. Док су Грци витешки проливали крв на Криту, Бугари су шуровали са султаном. То је изненада побољшало њихову ситуацију.
- 3) Обични бугарски људи су интелектуално мање развијени од грчких; за веште старешине и то је била предност. Њих је било лакше обманути, уверити да раскол није раскол, да им је Русија безусловно наклоњена, да је читав свет уз њих и т. сл. Код Грка се сваки појединац више меша и галами. Код Бугара мање.
- 4) Грци су образованији и много богатији, код Бугара је у моди етнографски либерализам, по њима сви морају бити прогресисти, атеисти, демагози, сви морају одбацивати ауторитет цркве, сви без изузетка, укључујући и оне који нису упознати са уредбама Васељенске Цркве или нису у стању да проникну у њен дух (а колико је таквих!).
- 5) Оружје? Грчког оружја Бугари се не боје: против њега постоје Турци, а за нужду нашли би се и други. Страх Бугара је донекле претворнички, донекле неоправдан. Могао бих још понешто рећи, али ћу се засада уздржати (1874).
Примедба 1884. - И после десет година, мало бих шта изменио у примедби из 1874. г. Суштина је иста.

(тако су овде многи говорили чак и они умеренији Бугари), спор између патријаршије и Бугара иде у правцу узајамних уступака, када су на васељенском престолу угледали Анфима, о коме су се пронели гласови да је наклоњен Бугарима или помирењу, оне су наговориле и принудиле познате бугарске архијереје, Илариона, Панарета и друге, да отворено устану против васељенског патријарха и прекину с њим све односе. Они су се одлучили да од патријарха, без икаквог повода, затраже дозволу да ноћу, уочи 6. јануара, на Богојављење ујутру, одслуже своју посебну бугарску литургију, у знак проглашења своје црквене независности. Предвидели су да Грци неће дати патријарху сагласност за тако нешто, а и да ће, уопште, бити готово немогуће да се на брзину, за само неколико сати, усред ноћи, донесе одлука о таквом кораку и да дозвола за вршење службе архијерејима, које је Црква одстранила и који се сада налазе у рукама људи који Цркви нису наклоњени.

Чомаков и К. су знали да ће молба бити одбијена, и упорно су захтевали дозволу, како би у очима необавештених људи сву кривицу свалили на Грке: "Грци нам не дају независност: шта смо ми ту криви?"

Овим изненадним захтевом, Чомаков и К. су желели да патријарха ставе између Сциле и Харибде. Ако, против сваког очекивања, патријарх да благослов, тиме ће само питање бити решено, Црква ће признати у корист Бугара султански ферман, иако у њему има елемената који дају повода за нове спорове. Ако патријарх, ипак, одбије, имаћемо народнисоир d'etat*, а "даће Бог" *ипраскол*!

И патријарх је одбио.

А то је управо и прижељкивала екстремна бугарска партија.

Она је знала много; знала је, на пример, да неће успети да директно утиче на искусну руску дипломатију.

С друге стране, знала је да су многи Грциу великој заблуди кад верују да Бугари нису у стању да, без инструкција Руса, било шта смисле и ураде. Она је предвидела да ће Грци све то приписати Русима

*државни преврат (фр.)

Бугарска екстремна партија је предвидела какав ће бес против Руса изазвати код Грка поступак Бугара 6. јануара и каква ће препирка настати после тога између Грка и Руса.

Бугарски агитатори су јасно сагледали у какав ће тежак положај довести и Синод, и руску дипломатију. Сем тога, имали су у виду да ће та свађа одговарати Турској и да ће је задовољити.

А онда, кога Грци имају у Русији? Трговци или монаси који скупљају новац нису нарочито популарни људи. Бугари, опет, имају у Русији студенте, професоре и њима сличне људе, који су ближи од Грка руској штампи, утицајним личностима мислећег друштва, прогресу, моди, московским дамама!

Студенти плачу због несрећа угњетеног, застрашеног и, наводно, најпростодушнијег народа на свету. Жинзитови, Дринови и њима слични, не пишу нарочито паметно, али умесно и опрезно...

Грци објављују шизму.

У бесу они вређају Русе, а Руси им одговарају на исти начин...

Турци се смешкају и приклањају час једној, час другој страни... А то Бугарима и треба.

"На руску дипломатију, на руски синод ми не можемо да утичемо директно (rekli су Бугари): боље је да утичемо на друштво, које је мање искусно, мање разуме, мање је предострожно, а онда ћеруско друштво, можда, индиректно утицати и на Двор и на Синод, и на овдашњу дипломатију... Кад немамо снаге да терет подигнемо рукама, послужимо се неким сложенијим, посредним средством!"

Тако су размишљали, и, наравно, још увек размишљају бугарски демагози. И тек ће будућност показати, јесу ли они све предвидели, или је њихов успех био само привремен.

Бугарски демагози, међутим, нису много погрешили. Много шта су предвидели тачно, прилике су добро познавали. На пример, врло добро су знали: прво, да је национална идеја данас више у моди од строгих религиозних осећања; да ће у Русији, на пример, сваки глупак лакше написати и лакше разумети новински чланак, који почиње оваквим речима: "Дугогодишња страдања наше браће Словена, под јармом фанариот-

ског свештенства", него чланак који развија следећу мисао: "Жеља Бугара да нигде, па ни тамо где живи само неколико бугарских породица, не зависе од најближег месног грчког архијереја, већ искључиво од бугарског - само зато што је он бугарски, представља, сама по себи, тражење шизме, раскола, подређивање црквених правила ситничавом националном фанатизму. То је жеља да себе у грчкој средини доведу у тако деликатан положај као што је положај Јермена, католика, протестаната, руских старовераца и сл. У Солуну, Битољу, Адријанополису и другим градовима, према древним хришћанским правилима, не могу истовремено да постоје два православна епископа, а могу, на пример, јерменски и грчки (тј. православни), католички итд."

Чомаков и К. су врло добро знали сва ова правила; они су били мудри као змије, а до неприкосновености православља није им било ни најмање стало.

Ако и јесте, онда само зато што им се оно, а не нека друга религија, нашло под руком, у народу. Мењати јавно религију није баш пријатно, јер то у простом народу може да изазове цепање, и то у народу од, можда, свега пет милиона људи.

И тако, бугарски народ, кога су повеле и делом обмануле његове вође, почиње своју нову историју не само борбом против Грка, већ и против Цркве и њених канона.

Код Грка су све националне успомене повезане са православљем. Византизам, као историјски продукт, припада Грку, и он, иако зна да су у првобитном стварању Цркве учествовали људи разних племена: Италијани, Шпанци, Словени, староседеоци Сирије, Египта, Африке, ипак не заборавља да се, углавном, на хеленском језику, уз помоћ хеленске цивилизације, градило сложено и велико здање догме, обреда и хришћанских канона и да без те сложености, која је задовољавала најразличитије захтеве, не би ни било могуће сјединити у једној религији толике различите елементе: племенске, сталешке, интелектуалне, и то још на тако великом простору! Последњи препород грцизма и револуција 20-их година такође су се одиграли под окриљем православља: мало дете слуша о томе од својих најранијих дана у грчким песмама.

"Диа ту Христу тин пистин тин агиан! - пева Грк. Хришћанство, "света Христова вера" (Писти агиа ту Христу) за Грке није апстрактна и хладна утилитарна моралност, самилост према ближњем или тзв. човечанству. Хришћанство је за њега православље - догме, канон и обред, узети у целини.

Чак и неверујући Грк се за све то држи као за народну заставу.

Код Бугарина је, напротив, бар половина успомена повезана са борбом против византизма, против тих православних Грка. У соби бугарског патриоте ви ћете, поред икона православних Ђирила и Методија, који су Бугаре учили словенској писмености (то је за њих главни догађај, а не крштавање), обично видети и паганског цара Крума, коме на мачу приносе главу православног грчког цара.

Ликург, сирски епископ, приликом посете Атону 1873. г., свратио је и у богати бугарски манастир Зограф, чији монаси нису желели да прекидају везе са патријаршијом, већ су се понашали уздржано међу члановима својих бугарских крмитета и цариградске хијерархије. Међутим, и код њих је, у соби за пријем гостију, Ликург видео портрете бугарских епископа, које је Црква екскомуницирала. На његово питање, зашто им указују поштовање, бугарски монаси су хладно одговорили: "Они за нас имају национални значај".

Такве су, са становишта православља, историјске супротности између Грка и Бугара. Код Грка је целокупна историја њихове величине, пада, страдања, њиховог препорода, повезана са успоменама на православље, на византизам. Код Бугара, напротив, само један део; а други део, посебно онај најновији, најсавременији, најактуелнији, биће у следећем поколењу повезан са скептичким васпитањем, са племенским препородом, који ће бити купљен немилосрдном борбом против Цркве, против оног византијског ауторитета, који, ако се пажљивије погледа, представља готово једину, нешто солиднију одбрамбену силу у читавој источној Европи и знатном делу Азије.

Ако упоредимо све те мале или по улози другостепене народе, који су у XIX веку или доживљавали свој препород или губили битке, показаће се да се ниједан од њих - ни Чеси, ни Срби, ни Пољаци, ни Грци, ни Мађари, - није борио под тако негативном, прогресив-

ном заставом, као ти заостали, наводно невини и скромни Бугари.

Почетак историје оставља увек неизбрисив печат на сву каснију улогу народа, и црта, за коју би се рекло да није нарочито значајна и изразита у почетку, малопомало јача, и временом постаје застрашујућа

За нас, Русе, та црта, та органска особеност новобугарске историје је толико важнија што су Бугари случајним, и за већину њих самих, неочекиваним обртом ситуације ушли у борбу не са било каквим ауторитетом, већ са ауторитетом који је за Русију толико значајан, - управо са оном Васељенском Црквом, чија су правила и дух створили сву нашу великоруску снагу, сву нашу величину, сав наш народно-државни гениј.

Ствар није у томе да ли су сви Бугари свесно кренули тим опасним, убиљачким путем или не. Шака људи, која свесно руководи, рекла је себи, а каже и сада да је сви чују: "Док не ујединимо читав народ од Дунава до последњег македонског села, нема уступака никоме, нема мирења. Нама нико није потребан, осим султана. Ми ћемо пре бити отпадници, него што ћемо уступити у било чему!" Већина је, наравно, обманута, заведена, и не може чак ни да замисли све последице оваквог насилног раскида са источним Црквама.

Пођимо од тога да већина није крива; само, овде се не ради о слободној моралној одговорности, већ о лолупринудном политичком усмерењу живота народа, чије се последице тешко могу исправити.

Народ је послушао своје вође, и зато је он одговоран; иначе се ратови не би могли водити, ни устанци гушити. Ето, у чему је ствар!

Код Бугара ми зато до сада не видимо ништа словенско у конструктивном, стваралачком смислу; мивидимо само негирање, које постаје све јаче што се даље иде. То негирање се тиче управо оног ауторитета, који већ неколико векова управља највећом силом словенства - руском државом.

Шта би било са свим тим ученим и либералним Словенима, са свим тим ораторима и професорима, Ригерима, Палацкима, српским Омладинама, бугарским докторима, кад се у позадини слике у загонетној даљини не би назирали великоруски снегови, козачка копља и секира православног брадатог мужика, којим мирно и сталожено управља наш полувизантијски цар-госпо-

дар?! Лепо би они изгледали без тог копља и те секире, ти либерали и мудраци малограђанског прогреса!

За опстанак Словена неопходна је моћ Русије.

За моћ Русије неопходан је византизам.

Онај ко руши ауторитет византизма, закопава, можда, себе самог, а да тога није ни свестан, под темеље руске државе.

Онај ко ратује против византизма, ратује, ада то ине зна, индиректно и против читавог словенства; јер, шта је то племенско словенство без апстрактног славизма?...

Неорганска маса која се лако кида на комадиће, лако спаја са републиканском Свеевропом!

Апстрактни славизам ће морати да се, на овај или онај начин, повеже са византизмом. Неко друго чврсто, дисциплинујуће начело код Словена, расутих на великом простору, ми не видимо. Свиђало се нама то византијско начело или не, било оно добро или лоше, тек оно је једина сигурна нада нашег не само руског, него и словенског очувања

ГЛАВА IV

Шта је то словенство?

Говорио сам о Чесима и о Бугарима, остају још Словаци, Срби, Пољаци, Руси.

Словаци се, етнографски гледано, обично убрајају у чешку нацију, историјски, они су повезани са Мађарима, са судбином Угарског царства, па су културно они до те мере прожети мађарским начелима да их, кад је реч о начину живота и навикама, можемо назвати Мађарима који су преведени на словенски језик*, као што су Чеси, по својој организацији, преведени са немачког, а Бугари, по свом доскорашњем васпитању, са грчког језика на словенско наречје.

Ја овде имам у виду не политичке симпатије или антипатије Словака, већ само њихове свакодневне и културне навике. Многи то мешају, и то неоправдано. Малоруси су, на пример, доказали да више нагињу савезу са Великорусима, него са Пољском, међутим, морамо признати да је у њиховом свакодневном животу, у културним навикама, увек било много пољског. Таквих примера има много.

А сада о Србима.

Ниједан од словенских народа није тако политички и културно расцепкан као српски народ.

Бугари су сви до последњег султанаова раја што им не смета да сви себе и даље сматрају православнима; све су Бугаре донедавно васпитавали Грци, на грчки начин. Пољаци су сви католици, сви- деца сопствене пале пољске цивилизације, пољске државе. Иако су политички подељени у три државе, сви они који се нису понемчили или порусишш (тј. већина) слични су међу собом по свом историјском васпитању, - и велможа, и шљахта, и сељаци; између шљахте и сељака је, иначе, велика разлика, али ја имам у виду чињеницу да је шљахта, тј. племство у Русији сличније племству у Аустрији.

Чеси и Моравци су такође имали доста слично историјско васпитање.

Што се Срба тиче, они су на државном плану подељени на четири дела: 1) на независну кнежевину; 2) на Црну Гору; 3) на турске поседе (Босна, Херцеговина и Стара Србија) и 4) на аустријске поседе (Словенци, Хрвати, Далматинци итд.).

Подељени су и према религији и то на три вере: православну, католичку и муслиманску.

Православни Срби имају две династије на власти, у Београду и на Цетињу.

Њихово је племе и географски доста равномерно подељено на две половине: Дунавом и великим планинама; на северо-западу су аустријски Срби, на југоистоку - турски.

Аустријски срби су, поврх тога, подељени и по свом историјском развоју. Хрватисуполитичкиповезани са Угарском, сада још више него раније, због дуализма

Словенци и Далматинци су под непосредним утицајем залитавских Немаца. Тако је у административном погледу. Кад је реч о васпитању уопште, Хрвати имају много мађарског у себи, премда су њихова улога и карактермањеоаристократични него код данашњих Мађара. Далматинци су дуго били под културним утицајем Италије, а и сада се још налазе под њим.

Граничари имају много козачког у својим навикама и организацији. Код њих је донедавно постојала њихова посебна општина (српска задруга).

Код такве, са бројем становника несразмерне народности историјског васпитања, Срби не само да нису могли да код себе развију неке нове, за њих типичне и посебне културне црте славизма (правне, религијске, уметничке итд.), већ су у последње време почели да губе и оне словенске карактеристике које су код њих постојале од давнина. Они не само да нису до сада били ствараоци нечегновословенског, него нису били ни добри чувари свог, старосрпског. Њима не одговара да кнежевина има стару скупштину са једним домом, већ желе да уведу два законодавна дома, према демократским западним обрасцима. Они потпуно напуштају своју живописну одећу и фолклор; војна лица су готово потпуно одевена на аустријски начин, а цивилна и жене се држе општеевропских узора. Убици је већ одавно писао да се сеоска комуна-задруга код Словена који живе под влашћу Турака постепено распада, под утицајем оног демократског индивидуализма, оног безграничног ослобађања личности од свих спутавајућих веза, коме од средине прошлог века, тежи сав образовани свет Европе.

У Аустрији је словенски одбрамбени комунизам граничара био, углавном, донедавно подржаван интересима немачке монархистичке владе.

У оној мери у којој је официјелна Аустрија све више корачала путем либералног свераскидања и свестапања, слабила је и чувена словенска комуна. Из властитих интереса, Немци су дуго времена били најбољи чувари старословенских специфичности.

Као и кад сам говорио о Чесима, тако и овде, немам намеру да било кога одмах уверим да је то било лоше. Ја само износим чињенице, како бих њима потврдио ону своју општу мисао - да словенство постоји, али да славизма као културне творевине или више нема, или још нема; или је славизам нестао за свагда, истопио се због своје првобитне елементарности и слабости, под свеукупним деловањем католичанства, византизма, германизма, ислама, Мађара, Италије и т. сл., или, напротив, славизам још није рекао своју реч и тиња, као жишка под пепелом, скривен од погледа у аморфној маси племенског словенства, као заматак живог организма у чврстом жуманцу.

Може бити, све може бити!

Али ко може данас да предвиди посебну форму тог организованог словенства прожетог како општим идејама, тако и властитим светским идејама. До сада ми те опште и своје свесветско-оригиналне идеје, којима би се Словени јасно разликовали од других нација и култура, не видимо. Ми, напротив, видимо нешто негативно, нешто врло слично романско-германском, али много расплинутије, безизразније, сиромашније.

То боли и вређа! Али, зар то није истина?

Ми видимо само опште тежње, делом опште племенске интересе и поступке, али не видимо заједничке, властите идеје, које би биле изнад племенског осећања које их је изазвало, и које би га надвисиле ради сигурнијег путоказа свом и другим народима (човечанству).

Словенство постоји, и по броју оних који му припадају оно јеврло снажно; славизманема, илије он још врло слаб и неодређен.

Знам да ће ми бити приговорено да племенско осећање словенства, повезујући Словене културно и политички међу собом, може допринети формирању тог културног славизма, тог органског система особених идеја, које стоје изван и изнад појединачних, локалних и личних интереса, али су дубоко, хиљадама жила спојени са тим интересима.

Сложићу се да је то могуће и чак врло пожељно; јер нимало није пријатно бити оно што су до сада били сви Словени, не изузимајући чак ни Русе, ни Пољаке: нешто средње, негативно, што у свему духовно заостаје за другима, што је у свему другоразредно.

Има примера да овакве негативне појаве могу постати залога нечега изразито позитивног у коначном билансу и то управо због тога што то нешто није било јасно, типично изражено, као код других. Дај Боже!

Али овде се, прво, поставља питање: шта ће представљати тај славизам уздигнут над словенством? Какве ће посебне јуристичке и државне идеје послужити политичком зближавању и делимичном уједињавању Словена? А, друго, хоће ли те општесловенске идеје одговарати руској држави, хоће ли оне ојачати њену моћ, или, напротив, допринети њеном слабљењу? Хоће ли оне учврстити њено вишевековно здање, купљено нашим трудом, крвљу и сузама? Или ће га потопити без трага у оно јадно и недостојанствено шаренило савременог неорганског словенства?

То су та два питања А, у ствари, то су две стране истог питања

Ако су Словени склони нечем стваралачком, позитивном, било као некакав посебан свет у историји или само као посебан део европске цивилизације, и уједном и у другом случају њима је потребна снага

Снага државна пала је у део Великорусима Ту снагу Великоруси морају да чувају као свети залог историје не само ради себе, него и ради свесловенске независности.

А можда, једном, и ради саме Европе, ради помоћи њеној борби против лагане анархије, која прети да је прогута

А тако, и ради самог човечанства.

ГЛАВА V Суд о Словенима

О Пољској и Русији овде и не морамо детаљно говорити. О супротностима у њиховој историји, о релативној особености њихове државне организације, о дуготрајном, природном и неизбежном антагонизму се код нас тако много говорило и писало у последње време да су сви руски људи, и они који се не баве посебно политиком, сада прилично упознати са овим проблемима, бар у најопштијим цртама

Од свих Словена само су Пољаци и Руси имали дуготрајан самостапан државни живот, и зато су они, у односу на друге Словене, у већој мери сачували нешто своје, самосвојно (понављам још једном да ни овде немам намеру да то властито квалификујем као лоше или добро; јасамо констатујем, износим реалне чињенице).

Већ само постојање националног племства и код Пољака, и код Руса, разликује ове од свих других Словена Руски чиновнички и војни staleж и пољска шљахта се много разликују по својој историји. Они су данас изгубили готово све своје најважније привилегије, али ће трагови историјског васпитања још дуго живети у деци ова два staleжа Права феудална аристократија, слична западноевропској, није постојала ни код Пољака, ни код Руса; аристократије, у смислу неке изразито

привилеговане класе, ни сада нема ни код Руса, ни код Пољака; постоји нешто заједничко и поред свих супротности и неслагања: то је *сталешко васпитање нације, чији су трагови јасно изражени код аустројских Словена и њих уопште нема у наравима код турских Словена*, То ће бити јасније из поређења

Пољски племићки staleж, велможе и шљахта, остају све до сада представници своје нације: они носе цео национални покрет полонизма У Русији је племство било много слабије: оно је зависило од монархије управо онолико колико је у Пољској монархија зависила од племства Народ је у Русији поштовао племство само као staleж царских слугу, а не само по себи. Ми смо навикли да непромишљено правимо шале на рачун бирократије, али наш народ њу схвата озбиљно, не комично, већ трагично или херојски. У туђем свету мундир руског чиновника дубоко радује обичног руског човека У то сам се и лично уверио и чуо од других. Али наш народ није навикао да се у свим стварима управља према племству; на пример, кад је реч о вери, он нас никада неће послушати из простог разлога што смо ми господа, људи друге класе, другог васпитања Сиромашног племића Базарова руски сељаци нису признавали за свога, а образованог Инсарова прости Бугари су слушали, јер је он био срж њихове сржи, јер је био бугарски сељак као и они, само мудрији. Исто је и са Србима Чешка аристократија није везала своје име за народну ствар нашег времена Она представља опозицију Бечу онда када код њега запажа демократске тенденције. Застава чешке аристократије је више аустро-феудална него чисто чешка, чешка по сваку цену. Буржоаске вође неочехизма потичу из народа

Југо-Словени, уопште узев, врло лако прелазе, кад је реч о животу и најопштијим стварима, из епске једноставности у крајњу простоту савремене либералне грађанштине. Сви они, уосталом, живе слепо се клањајући демократској либералној конституцији. Аустројски Словени су навикли да делују без помоћи аристократије или било каквог племства, јер су њихови господари на једном месту били Немци, на другом Мађари, на трећем понемчени или помађарени Словени, на четвртм непријатељски Пољаци (као, на пример, код Малоруса у Галицији).

Они су, нарочито у чисто словенским питањима, навикли да се држе националне буржоазије, професора, учитеља, трговаца, лекара и, делимично, свештеника, који се, уосталом, у свим сличним питањима мало разликују од световњака.

Код турских Словена је још уочљивије одсуство сталешког васпитања, јер су привилеговани сталеж представљали и још увек представљају у турској империји муслимани, људи сасвим друге вере, који се нису стопили са поробљеним хришћанима

Изједначавање је, наравно, у Турској, у поређењу са ранијим временима, огромно; муслимани су сачували врло мало привилегија, а и њих ће убрзо изгубити; али садашње реформе се не састоје у томе да се део хришћана уздигне до положаја Турака и да им се дају привилегије у односу на друге њихове сународнике, већ у томе да се Турци изједначе с хришћанима, у томе да се ранија, у аристократском смислу израженија монархија, у којој би сви Турци, једнаки међу собом, чинили вишу класу, а сви хришћани нижу, зависну класу, да се та аристократска и врло децентрализована ранија монархија претвори у егалитарну и централизовану, у томе да се некаква Персија Кира и Ксеркса, пуна разноразних сатрапа, претвори у култивисану Француску наполеонида. Такав је идеал савремене Турске, коме она, понекад, и против своје воље тежи, услед притиска спољашњих околности. Дакле, код турских Словена ни у прошлости, ни у садашњости (а тако ће, вероватно, бити и у будућности) не налазимо ништа што би подсећало, указивало на трагове, на залог или аристократског, или општег монархистичког васпитања. То је код њих изражено у много већој мери него код аустријских Словена КодБугарапословимауправљају: лекар, трговац, адвокат који се школовао у Паризу, учитељи. Бугарски епископи су потпуно у рукама те буржоазије. Та буржоазија, која има своје корене делом у градском, а делом у сеоском становништву дунавске Бугарске, Тракије и Македоније, ужива, као што се види, потпуно поверење народа. Ти људи: лекари, трговци и сл., наравно, нису лично трпели због деспотизма грчких епископа; они су деловали из патриотских, националних побуда, али су се њихове патриотске идеје, њихов национални фанатизам, њихова жеља да играју одређену улогу у ца-

ревини, у Европи, а, можда, и у историји, подударили на најбољи начин са оним незадовољством које је прост бугарски народ оправдано могао имати против ранијих грчких јерарха, који су сурово, у складу с тимвременом, поступали с народом*.

Бугарски лекари, учитељи, трговци су свакодневно, 15 - 20 година заредом, понављали једно исто против Грка; младо поколење је без изузетка одрастало у том вештачки надуваном осећању; народ се био навикао, затим се пробудио и поверовао да ће му бити боље без Грка; властито свештенство, које је изабрала и којим је руководила буржоазија, било је, наравно, у много чему боље по народ од грчког. Показало се боље не због тога што је по свом моралном васпитању било навишем нивоу, или имало неке словенске душевне особине, благод и доброту, посебно. Морално васпитање код Бугара и Грка, гледано очинановог, искреног човека било је готово исто; и никако не у корист Бугара; код Грка је било нешто више романтизма, толлине; у психичком погледу, упорни, троми, лукави Бугарин такође не личи на добродушног, лакомисленог Великоруса; они у том погледу тако мало наликују један на другог као Италијан

* И овде, међутим, треба додати нешто, ако не да би се оправдало грчко свештенство, а оно, бар, да би се боље схватило бугарско питање. Стари источни епископи су могли имати своје недостатке, будући да нису били само духовни пастири, већ и световне старешине над читавим православним становништвом у Турској; они су били стављени у тежак положај, често опасан; за поштовање и материјалну награду коју су добијали морали су да плаћају великом одговорношћу. Неки су платили и властитим животом, а често и без кривице. Тако су, на пример, познатог патријарха Григорија Турци обесили 20-их година, и поред свих његових напора да одврати Грке од побуне. Разумљиво је да је такав положај, развијајући код епископа одређене особине: вољу, чврстину карактера, административни и дипломатски ум, развио и одговарајуће мане: властољубље, користољубивост (понекад због личног опстанка, у случају несреће), суровост. Међутим, сурових поступака нису били поштеђени ни Грци, ни Бугари. О националној идеји није тада било ни помена. Непросвећеност у којој су они држали Бугаре, ниуком случају није била резултат националног обрачуна. Напротив, то је била грешка, или пре немоћ, недостатак средстава. Да је педесет година раније већина Бугара примила грчку писменост (на бугарску тада нико није ни мислио), бугарско питање не би ни постојало. Већина Бугара би била погрчена по осећањима и убеђењима.

са југа и Немац са севера, као песник и механичар, као Бајрон и Адам Смит.

Бугарско свештенство се према народу односило и односи боље него што је то чинило грчко свештенство само зато што је њега својевољно створио сам тај народ, што оно изван народа није имало никакав ослонац.

Руско свештенство је изван народа имало јаку владу. Грчко свештенство у Турској је, можда, више од нашег изложено утицају администрације, али је зато мање од нашег поштеђено заноса и страсти демагогије, оних брзих и непоправљивих грешака, којима је тако склона, нарочито данас, гомила која себе сматра просвећеном и паметном. То је тако. Међутим, грчко свештенство је ипак одавно навикло на власт, оно има древна, строга предања Васељенске Цркве, којих се чврсто држи и, најзад, у неким случајевима, оно може да обезбеди званичну подршку час турске, час грчке владе, као свештенство давно признато и чврсто организовано.

Ново бугарско свештенство, међутим, пошто нема уз себе јаку владу једне вере и свој живот започиње отвореном борбом против предања, налази се потпуно у власти бугарског народа. И због те потпуне зависности од гомиле, оно се понаша, да не кажемо боље (то зависи од тачке гледања), већ на начин који више одговара народу, који је прихватљивији за сељака и кориснији за честољубље бугарског архонта, него што се понашала грчка јерархија, одвојена од бугарске нације.

Кад је реч о томе шта је боље а шта горе, примери су нам пред очима. Бугарска буржоазија је могла да приморасвоје епископе да са сељацима буду мање строги него грчки. То је, можда, боље, али та иста бугарска буржоазија је принудила своје епископе да 6. јануара одслуже литургију, и тако се одвоје од патријарха, упркос основном апостолском уставу Цркве. То је оно горе.

Ја желим овим да кажем да, иако бугарска нација још није формирала посебну државу, нити чак полудржавну област, која има неку одређену аутономију*, политичке и социјалне контуре те нове нације назиру се већ сада. Њена физиономија је изразито демократска, навике и идеали крајње еманципаторски**.

* Писано 1873-74. године.

** Савремени догађаји су потврдили оно што сам рекао.

Када би се сутра султан одлучио на овај дуализам, који прижељкују поједини загрижени Бугари, када би он себе прогласио за турског султана и "бугарског цара", сва област од јужних граница до Дунава била би брзо и лако организована са некаквим саветом на челу, који би био крајње демократског порекла и карактера.

Слично као у САД и Швајцарској, нико и ништа се не би могло налазити ван народа, осим идеалне и спасоносне, кад су у питању суседи, султанске власти.

"То би нас спасло сваке стране династије, и пошто је република најбоља форма управљања, којој тежи сва образована Европа, онда би лака помоћна зависност од султана, чак не на јако дуго време, била за нас боља од свега; а можда би се и народ приволео да се до неког времена чак добровољно бори за султана. Јер, ми и Турци смо, бесумње, готово једне крви. То не би билавелика несрећа! А хоће се за 10 - 20 година освртати на религију? Религија је последица незнања; обучићемо народ, и он ће све схватити. Под заштитом безопасне султанске заставе нација ће сазрети одмах за републику и од најзаосталије постати најнапреднија нација Истока!"

Ето шта говоре себи, наравно, не сви, већ они најхрабрији и најенергичнији.

А, можда, ни васпитаници наших руских школа нису далеко од овога

Ја кажем, можда.. Јер треба добро разликовати оно што говоре Бугари у Русији, у присуству Руса, и оно што они мисле и говоре у Турској.

О Турској ћемо рећи још нешто: иако су у последње време прилике у спољној и унутрашњој политици биле доста повољне по њу, она је ипак врло уздрмана и слаба.

Претпоставимо да турска врховна власт, противно очекивању, падне у Европи брже него што ми очекујмо и, чак, желимо, и допустимо да суседи Бугарима не дозволе да створе републику; у том случају они ће пожелети да имају монархију са најслободнијим уређењем, са најслабијом номиналном влашћу. Такваје, бар, њихова садашња политичка физиономија.

Срби су, не треба ни говорити, сви демократи; код њих епска патријархалност прелази на најбољи начин у најпростију буржоаску утилитарност. Они, поред лекара и трговаца, имају војне службенике и чиновнике итд. Али, чиновници и војна лица нигде не чине родо-

ни сталеж, који би васпитавао своје чланове у одређеном правцу; они се регрутују из разних средина и међу њима могу бити људи различитог начина мишљења. Јуче чиновник или војни службеник, а сутра слободан грађанин ичлан опозиције, или, чак, отворенивођа побуне. Какојеваспитанасвасрпскаинтелигенција, тако су васпитани и људи који служе влади. Гаранције за апсолутну монархију ми у Србији не налазимо. Срби нису могли да поднесу чак ни оно самовлашће са којим је, на патријархалан начин, желео да њима управља њихов ослободилац и национални јунак, стари Милош. Још док је живот народа био навишем степену патријархалности, Срби су већ хтели да имају устав и побунили су се. Историја показује чак да су револуције, које су збациле Милоша, довеле на престо Александра Карађорђевића, а затим овог последњег свргле опет у корист Обреновића, биле чиновничке. То је била борба бирократских партија доминацију и власт.

Дакле, понављам, код Срба очигледно не налазимо гаранције за јаку монархију. Кад је у питању било каква родовна аристократија, било какво племство, у Србији од тога нема ни трага. "Сваки Србин је племић!" каже с поносом Србин*. Ово племићко осећање властитог достојанства карактеристично је за читав народ.

У турским покрајинама српским живљем постојало је донедавно локално муслиманско племство словенске крви, али је оно по бројности безначајно. Прилике воде све више и више Турску ка свеопштем изједначавању права. Сами ти босански бегрви, крјипочињу да интензивније него раније доживљавају своје словенско порекло, ускоро ће постати потпуно немоћни због унутрашње поделе, због супротних утицаја народности и муслиманства на њихову савест и интересе.

Уопште, овај племићки елемент словенског муслиманства нема значаја.

Црна Гора је, можда, врло важна у стратешком погледу за Словене, у случају борбе с Турском или Аустријом, али је у политичком погледу тако мала, а у државном тако проста и патријархална да о њој овде не морамо ни говорити.

Племићког елемента овде такође нема, аристократског васпитања још мање; власт кнеза је врло ограничена. Црногорци су навикли на самоуправу, којој,

* Из Дантона. - Дантона ово радује, 1874.

опет, није тешко да пређе у демократско самоуправљање, као што горштаку-ратнику данас није тешко да постане горштак-утилитариста и буржуј, да од јунака или паликара постане, а да ни сам није тога свестан, самоуверени демагог-биргер.

Орловско гнездо Црне Горе врло лако може да постане некакав словенски Граубинден или Цирих.

Дакле, можемо да закључимо: 1) да ни код Чеха, ни код Хрвата и Далматинаца, ни код Руса у Галицији, ни код православних Срба, ни код Бугара, ни код Црногораца не постоји данас нека стабилна и национална привилегована класа; 2) да готово ни код кога од њих не постоји ни аристократско предање, ни сталешко васпитање; 3) да аустријским Словенима, у свим пословима, посебно словенским, руководе национална буржоазија, трговци, учитељи, лекари, писци итд.; јер, код Чеха, стари племићки родови, слично пољском високом племству, нису повезали своја имена и своје интересе са делом националне опозиције; опозиција чешке аристократије, као што сам већ рекао, има феудални циљ. Словаци су измешани са Мађарима, тешко их је одвојити од њих чак и у мислима, а ако се тако и могу одвојити од општеугарског живота, онда само као елемент који је више демократски него мађарски елемент; код Руса у Галицији аристократију чине непријатељски расположени према њима Пољаци итд.; 4) да су код турских Словена трагови аристократског начела и сталешког васпитања још много слабији него код аустријских, и да уопште у Турској сви хришћани, и Словени, и Грци, врло лако прелазе са патријархалног начина живота на буржоаско-либерални, са јунака Хомера и Купера, на јунаке Текерија, Пол-де-Кока и Гогоља; 5) да ни код Чеха, ни код Хрвата, ни код Срба, ни код Бугара не налазимо у карактеру ону трајну чврстину коју даје постојање једне стабилне националне популарне монархије. Они су и без парламента навикли на парламентарну дипломатију, на разне игре демонстрација и т.сл. Њима свима су већ ушле у крв навике и предрасуде тзв. једнакости и тзв. слободе.

Једном речју, општи закључак би био тај да су сви Југо-западни Словени, без обзира на сву разноликост њихове раније историје, на сву испрепетаност и сукобљеност њихових интереса, на њихову испећканост и доста велику шароликост њихових прописа и обичаја са

којима они и данас живе у Аустрији и Турској (укључујући овде, донекле, и обе кнежевине, Србију и Црну Гору), без изузетка демократи и конституционалисти.

Црта заједничка свима, уз сву њихову привидну, бледу разноликост, је њихова тежња ка једнакости и слободи, тј. ка америчком или француском идеалу, али никако не византијском и не великобританском.

Њих може да дели много шта: 1) религија (католичанство, православље, муслиманство у Босни, можда, раскол код Бугара, ако се одржи); 2) географски положај, и преко тога трговачки и други економски интереси; тако је, на пример, данас за аустријске поданике ^орисна слободна трговина у Турској и слободан увоз аустријских мануфактурних контрафакција Међутим, турски поданици, и Словени, и Грци, стално се на то ,кале и желе систем који би погодовао јачању и развијању локалне индустрије; 3) нека историјска и ратна лредања и митови. Тако је, на пример, код Срба сва мржња усредсређена на Турке и Немце; против Грка они готово ништа немају, а с Бугарима се чак не може ни разумно говорити о Грцима. Православни Срби у Турској су навикли да на Немце (у Аустрији) гледају хао на најопасније непријатеље, док су католички Срби у Аустрији (Хрвати, Далматинци и др.) навикли да се боре под заставом аустријске државе. 4) Интереси чисто племенске превласти. На пример, Бугари, користећи се тиме што су турски поданици, покушавају још и сада да, преко свог свештенства и својих учитеља, побугаре Стару Србију (турску покрајину која се налази јужно од кнежевине). Срби у кнежевини настоје да бране своју нацију од Бугара, али они не могу тако успешно да делују као Бугари, јер овима, као својим људима, помаже турска власт. Србима се, поред тога, не може презише допадати брзо политичко сазревање бугарске нације. У свом чланку *Панславизам и Грци* ја сам се трудио да докажем да очување Турске може да буде подједнако корисно како за екстремне Грке, тако и за екстремне Бугаре, јер Бугари желе још да се учврсте под духовно безопасном по њих влашћу Турака, док екстремни Грци желе да се уједине са Турцима на Босфору против панславизма.

Срби су у друкчијем положају. Између њих и Грка нема црквених спорова, а Бугаре би радије волели да виде без војске, без престонице, без искусних министара, без

династије, без јаке народне владе итд. Србима су Турци и Турска мање потребни него Бугарима и Грцима. Разумљиво је што екстремни Грк и екстремни Бугарин, оба ради користи, ради одбране своје националности, могу сматрати пожељним даљи опстанак турске царевине, међутим екстремни Србин *сеуздржава однапада на Турску само из опрезности, из разлога који су преводне него чисто политичке природе*. *

Не одбрана националности, већ свест о својој релативној војној немоћи стално задржава Србију од неправовременог започињања рата са Турском. Србија би јако желела да постане словенски Пијемонт како за аустријске, тако и за турске Словене. И заиста, преложај Србије по много чему личи на ранији положај Пијемонта. Мала територија ништа не значи сама по себи: и Рим је бир мали, и Бранденбург, и Московска кнежевина није била велика Потребан је само погодан сплет околности, повољан односполитичких снага. Такав сретан спој за Србе може засигурно бити (са гледишта њиховог србизма) војна слабост и државна неприпремљеност суседне тако блиске бугарске нације, која се лепо раширила код Босфора и на ушћу Дунава, и коју би било добро прогутати.

Бугари то осећају и Србима не верују; исто онако као што њихови екстремни и утицајни људи мало верују нама, Русима, без обзира на сву, делима доказану, некористољубивост наше политике на Истоку**.

* Нисам ли и у овом био пророк? Гдину дана после изласка ове књиге Срби су се побунили. Они су *подигли* устанак.

**Плашим се да неки префињени мудрац не схвати моје речи о некористољубивости Русије као фразу, као "дворску шалу" и не посумња у моју искреност. Наравно, некористољубиве политике нема, нити може бити. Држава нема права, као личност, на саможртвовање. Али је ствар у томе што на истоку Европе наша корист мора бити некористољубље у том смислу што се у садашњем тренутку ми морамо чувати присвајања и освајања у Европи не толико због човечности, колико због наше сопствене снаге. И што су нам нације ближе по крви и језику, ми их морамо више држати на мудрој одстојању, не прекидајући везу с њима. Идеал не треба да буде стапање, већ приближавање са разумном дистанцом. Надам се да ћу то детаљније објаснити касније. Зато јг стапање и мешање с Азијатима, или са народима друге вере и рода, много корисније ако ни због чега другог а оно због тога што се они још нису прожели духом европеизма.

Такве супротне интересе учићемо у великој мери и код аустријских Словена. 5) Православни Срби у Турској имају две националне династије - црногорску и српску. И мада ни Срби, ни Црногорци не показују ону свесну, безусловну покорност својим династијама, каква постоји код Руса, Турака, а донедавно и код Пруса, код њих ипак постоје приврженост и поштовање према тим династијама. Ми видимо да данас и Црногорци, и Срби поштују своје династије. Зато је врло тешко закључити који би дом, од два постојећа, дом Његошев или дом Обреновића, одлучили да жртвују православни и независни подунавски Срби? Показало се да чак и монархистичка, лојална осећања, која у другим местима повезују народ, код Југо-Словена помажу одређени сепаратизам.

Чини ми се да сам набројао све оне главне црте или историјске карактеристике, које могу да представљају препреку уједињењу наших југо-западних истоплеменика

Видели смо да код њих све што је различито, понекад супротно, чак антагонистичко, може да служи њиховом разједињењу, све, религија, племенско честољубље, митови о старој слави, сећање на јучерашње ропство, економски интереси, чак су и монархистичка расположења код једних усмерена на црногорске кнезове, код других на потомство Милоша, код трећих на снове о круни Вјачеслава и Јурија Подебрадског, код четвртих се то осећање, на крају, може свести просто на уобичајену, мада већ доста охладнелу, преданост хабзбуршком дому или може бити усмерено на привремено очување султанове власти.

Шта је то код свих њих општеисторијско, осим племена и сродних језика? Заједничко им је свима данас - крајње демократско уређење друштва и велика склоност ка конституционој дипломатији, вештачкој пропаганди, организованим демонстрацијама и свему оном што данас настаје из смесе старобританског, личног и корпоративног слободоумља и баналне равноправности, коју су 1789. године измислили Французи пре свега на сопствену несрећу.

Југо-Словене може много шта разјединити, а ујединити их и учинити сложнима без мешања Русије може само нешто што ће бити заједничко свима њима,

нешто неутрално, ван православља, ван византизма, ван србизма, ван католичанства, ван успомена на Јана Хуса, ван Јурија Подебрадског, ван Крума, Либуше и Марка Краљевића, ван екстремних бугарских очекивања. А то опште што стоји ван свега овога може бити само нешто крајње демократско, индиферентно, негативно, конституционоујакобинском, а не старобританском смислу, можда чак федеративна република. Додаћемо још и то да ако би таква република* била створена после распада Аустрије и потискивања Турака из Босфора, она не би била резултат оних побуда из којих су настале САД, већ других, у одбрамбеном смислу много горих начела.

Људи који су, пошто су напустили стару Енглеску, постављали темеље Сједињеним Америчким Државама, били су веома религиозни. Они нису из равнодушности, која је карактеристична за прогрес, желели да напусте своју личну веру и да се потчине државној англиканској епископској цркви, већ из побожности.

Католици, пуританци, квекери, сви су се слагали у једном - да је неопходна узајамна толеранција. И зато је држава коју су они створили, да би помирили све те верске крајности, нашла своје тежиште изван религије. Постојала је *толеранција* која је биларезултат околности, а не унутрашњег индиферентизма.

Словени, ступајући у сличну федерацију, не би у њу унели она узвишена осећања која су на просторима

Можда овде неће бити сувишна следећа прича до које сам дошао из поузданих извора. Један угледан Рус, иначе врло образован, чије је име познато и код нас, и на Истоку, и у Европи, недавно је водио разговор са једним од главних народних чешких вођа (који је такође познат и код нас, и у свету). Чех је у разговору са руским великодостојником нашироко хвалио руски народ, посебно руску владу: говорио је о својим симпатијама према нама, о дубоком поштовању према нашој монархији.

"Али, разуме се, - додао је он уверено, - монархистичка форма је привремено стање; монархистичка власт данас нигде нема будућност".

Чудно! Откуда код мислећих и даровитих људи оваква заслепљеност, вера у демократски прогрес као нешто несумњиво добро? Зашто онда не похвалити и Херцена за његове шале на рачун републиканске ортодоксије! Херценове противуречности самоме себи у оваквим случајевима служе му на част.

Новог Света надахњивала раније европске досељенике Северне Америке. Они би ушли у ту федерацију под другим условима. Тамо, у Америци, да би живели у слози, морали су да се сећају недавних прогона због личне вере. Овде, и у Аустрији, и у Турској, нико више озбиљно не прогони ни католичанство Чеха и Хрвата, ни православље Срба и Бугара. Напротив, у последње време чак су турски министри, на пример, тако проучили наше црквено питање да често Бугарима упућују врло оправдане примедбе, које се тичу канона, када ови сувише журе. Турци понекад морају, ради мира у царевини, да штите православље од еуфорије словенских агитатора.

Дакле, нису прогањања због вере, нити општа страдања оно што може ујединити у демократску федерацију данашње Југо-Словене, већ само заједничка племенска свест, која ће бити лишена сваког позитивног, организујућег садржаја, сваког сложеност система чисто словенских идеја.

У наше време најлакше је помирити се на Бихне-ру, Дарвину и Мошешоту. Напреднији људи, знајући за трик, и не држећи се гомиле, могу да се, према незабо-равном савету Третјаковског, у циљу поучавања својих сународника, који још верују у ову или ону цркву, понекад и мало претварају, да оду на службу, да се причесте, похвале стара времена, а понекад, чак, да, уз велики труд, и једну недељу посте.

То су одавно радили, а и сада раде, многи утицајни људи на Истоку, и Грци, и Словени подједнако. Има и таквих који у првој недељи Великог поста и недељи уочи Ускрса, пред децом и слугама једу посну храну, а затим, крадом одлазе у кафану и месом поткрепљују своје просвећене и прогресивне трговачке, учитељске и лекарске стомаке.

Исто, само на свој начин, могу радити католици, док је народ прост, или, пак, ако је то због нечега потребно.

Али строго говорећи, због чега је уопште потребно дуго се претварати - у ово време "брзих комуникација, широке информисаности, образовања народа, племенитих и узвишених тежњи ка пуној једнакости свих људи и народа".

Авај! патријархална поезија и хомеровска поезија православног Истока се брзо гаси... Јунаци и палакири

живе своје последње дане, бавећи се у планинама разбојништвом без идеја. Хришћанским општинама више не управља аутократски, неустрашиви хајдук Карађорђе, ни мудри и несаломиви свињар Милош, ни неписмени јунаци Канарис и Боцарис, ни црногорски митрополити, који су умели да ратују и са Турцима, и са Французима.

Данашњи хришћански Исток уопште није ништа друго до царство, да не кажемо скептичних већ просто неверујућих епископа*, за које је вера њихових сународника из ниже класе само погодно оруђе агитације, оруђе племенског политичког фанатизма ове или оне врсте. То је истина, и ја не знам какво право имамо ми, Руси, главни представници православља у васељени, да кријемо једни од других ту истину, или да се трудимо да је вештачки заборавимо!

Пре 20 година смо се још могли надати да ће епископ делови народа код Словена дати свој печат прогресивним деловима, али сада више не можемо себе обмањивати!

Космополитске, рушилачке и негативне идеје, оваплоћене у интелигенцији, која је како-тако европски образована, воде све те нама блиске народе, најпре, вероватно, политичкој независности, а затим? Када сва та посебна обележја изгледе под утицајем космополитизма, шта ће бити онда? Чисто племенска идеја, ја сам већ раније рекао, нема у себи ничег организујућег, стваралачког, она није ништа друго до посебна трансформација космополитске идеје свеједнакости и јаловог сведобра. Једнакост класа, људи, једнакост (тј. једнообразност) области, једнакост свих народа. Рушење свих преграда, нагли суноврат, или мирно, опрезно поткопавање свих ауторитета - религије, власти, сталежа који су препрека тој једнакости, то је све једна иста идеја, независно од тога да ли је изражена у великим лажним претензијама париске демагогије или у провинцијалним жељама неког малог народа, да за себе по сваку цену стекне једнака државна права са свим другим нацијама

За нас је важно да знамо ове чињенице. Хоћемо ли се и ми препустити бујици, или ћемо љубоморно, са жудњом, фанатички, чувати све старо, да бисмо га ор-

филистара, малограђана

ганички сјединили с неизбежно новим, да бисмо испунили своју мисију у свету, мисију која ни нама још није сасвим јасна; у сваком случају, ми морамо знати и разумети шта су ти Словени који живе поред нас.

Желимо ли ми, према идеалу наших нихилиста, да видимо своју мисију у напредној рушилачкој улози, да престигнемо све и свакога на попришту животног космополитизма, или више волимо да на људски начин служимо идејама које организују и дисциплинују, - идејама које су ван нашег субјективног задовољства, - објективним идејама државе, цркве, живог добра и поезије, дајемо ли ми на крају предност нашој властитој целости и снази, како бисмо ту снагу, када дође страшни и велики час, ставили у службу најлепших и најплеменитијих начела европског живота, на службу оне велике, *старе* Европе, којој толико дугујемо и којој би требало платити добрим? И у једном и у другом случају, морамо добро разумети све што нас окружује.

Словенима не треба ласкати, не треба им се обраћати са вечним осмехом љубазности: не! Треба их проучити и, ако је могуће, ако нам то пође за руком, учити их, чак као људе умно заостале, и поред све њихове привидне прогресивности, па иучености неких од њих. Ученост сама по себи још није спас; понекад је она залога заглупљивања.

Пре свега, не треба обмањивати своје руско друштво: не треба га остављати у пријатној магли због некакве, сасвим необавезне у литератури, улагивачке политике!

ГЛАВА VI

Шта је то процес развоја?

Сада ми предстоји да за неко време оставим и Словене, и наше руско византијство, и да одем далеко од свог главног предмета.

Потрудићу се, међутим, колико ту будем умео, да будем кратак.

Пре свега ћу поставити себи питање: шта значи реч "развој" уопште? Она се не употребљава забадава сваки час у наше време. Људски ум је у том погледу, вероватно, на добром путу; он примењује, можда, врло верно идеју коју су разрадиле реалне, природне науке

на психички, историјски живот појединих људи и друштава.

Непрестано се говори: "Развој ума, науке, народ који се развија, развијен човек, развој писмености, закон историјског развоја, даљи развој наших институција" итд.

Све је то лепо. Међутим, има ту и нешто погрешно; заправо, кад пажљиво размотримо реч "развој", ми видимо да се она понекад употребљава за означавање сасвим различитих процеса или стања. Тако се, на пример, *развијен* човек често употребљава у смислу учен, начитан или *образован* човек. Али то никако није једно исто. Образован, формиран, свестрано изграђен човек учен човек су различити појмови. Фауст је *развијен* човек, а Гетеов Вагнер је *учен*, али *нипошто развијен*.

Још један пример. *Развој* писмености у народу није, по мом мишљењу, добар израз.

Ширење писмености је друга ствар. *Ширење* писмености, *ширење* пијанства, ширење колере, трезвености, штедљивости, мреже железничких путева итд. Све ове појаве представљају ширење нечегистородног, општег, простог.

Идеја развоја, заправо, у оним реалним, егзактним наукама, из којих је она пренесена у историјску област, одговара неком *сложеном процесу* који је, приметимо, *често сасвим супротан процесу ширења, распростирања, разливања*, процесу који као да је непријатељски овом последњем.

Ако ближе размотримо појаве органског живота, из чијег се посматрања управо и јавила ова идеја о развоју, видећемо да процес развоја у том органском животу значи следеће: *постепено кретање од простог ка сложеном*, постепену индивидуализацију, *даола/дг/Ј*; *с једне стране, од околног света, а с друге - од сличних и сродних организама, од свих сличних сродних појава*.

Постепено кретање од безбојности, од једноставности ка оригиналности и сложености.

Постепено усложњавање саставних елемената, *увећавање унутрашњег богатства* и истовремено *постепено јачање јединства*.

Тако да је *највиша тачка развоја* не само у органским телима, већ уопште и у органским појавама, *највиши степен сложености, коју обједињује чврсто унутрашње јединство*.

Сам раст траве, дрвета, животиње итд. већ је усложњавање; само кад кажемо "раст", ми пре свега имамо у виду квантитативну а не квалитативну страну, не толико мењање форме колико мењање димензија.

При расту се садржај квантитативно усложњава Трава, рецимо, још није процветала, дала плод, али се придигла, порасла, значи, иако нисмо приметили у њој никакву ни унутрашњу (микроскопски гледано), ни спољашњу, оком видљиву, морфолошку промену, или обogaђење, ми ипак имамо право да кажемо да је трава постала сложенија, јер се *количина. њених* ћелија и влакана увећала.

Ближапосматрања, међутим, показују да у процесу развоја увек постоји непрестано, макар и најмање мењање форме, како у појединостима (на пример, у величини, у изгледу самих ћелија и влакана), тако и уопште (тј. појављују се сасвим нове црте, које се дотле нису уочавале у слици целокупног организма).

Исто видимо и у развоју тела животиње, и у развоју људског организма, и, чак, у развоју човечијег духа, карактера.

Рекао сам да су не само цели организми, већ и сви органски процеси, и сви делови организма, једном речју, све органске појаве потчињене истом закону.

Узмимо, на пример, слику неке болести*. Рецимо, *запаљење плућа* (pneumonia). Оно најчешће почиње обично, толико обично да се у почетку не може јасно разликовати од обичне прехладе, од бронхитиса, плеу-

* Бојим се да ће ми се замерити због дужине и опширности, у којој неки могу наћи само обично упоређивање.

Поређење није само украс у говору, већ оно чини предмет дотупнијим и јаснијим, уколико је оно умесно и *кратко*. Дугачка, заморна поређења само сметају и одвлаче мисао.

Мислим, журим да признам да ја имам овде претензију на нешто много *веће него што је поређење*: имам претензију да изнесем нешто у виду хипотезе за социјалну или историјску науку. Да ли сам у праву или нисам, да ли сам добро изразио своју мисао или не, друго је питање. Желим само да упозорим да овде није реч о поређењима, већ о жељи да се укаже на чињеницу да су закони развоја и *пропадања* држава, по свему судећи, у општим цртама исти не само са законима органског света, већ и уопште са законима настајања, постојања и нестајања (Entstehen, Dasein und Vergehen) свега постојећег што нам је доступно. Свако зна да *цржава пропада*, али како? *Који су симптоми?* Има ли сада таквих ужасних симптома? - Код кога? То је циљ! (Прим. аутора, 1874. године).

ритиса и многих других и опасних и безазлених болести. Слабост, температура, бол у грудима или у слабинама, кашаљ. Када би човек у том тренутку умро од нечег другог (на пример, када би га неко убио), у плућима би се могле констатовати само мале промене, *минималне разлике у односу на здрава плућа*. Болест *није развијена, још није компликована и зато и није индивидуализована и није јака* (још није опасна, није смртоносна, *још не утиче* много на опште стање болесника). Што слика постаје сложенија, то је у њој више разноликих карактеристичних симптома, то се она лакше индивидуализује, класификује, одваја, и тиме је, с друге стране, све јача, утицајнија. Ранији симптоми и даље остају: температура, болови, грозница, слабост, кашаљ, гушење итд., али се појављују и нови: обојена мокраћа, од боје цигле до боје лимуна, зависно од случаја, слушање плућа даје на крају специфични gonghus crepitans. Затим наилази моменат када је слика најкомплекснија: у једном делу плућа видимо обичан gonghus subcrepitans, карактеристичан и за друге процесе, у другом gonghus crepitans, у трећем слушање плућа открива бронхијално, туберкулозно дисање, ваздух уопште не пролази кроз плућа. На крају се може догодити да се истовремено јави и каверна и онда можемо чути и видети нове пропратне појаве и добити још сложенију слику. Исто ће нам показати и обдукција: 1) силу, 2) сложеност, 3) индивидуализацију.

Даље, ако организм почиње да се опоравља, онда се *слика болести упрошћава*.

Ако побеђује болест, ондасе, напротив, *упрошћава* или одједном или постепено, *слика самог организма*.

Ако болесник почиње да се опоравља, онда се сложеност и разноликост симптома, који чине слику болести, мало-помало смањује. Мокраћа постаје обичнија (мање индивидуализована); шумови у грудима такође постају обичнији, слични шумовима код кашља друге врсте; температура опада, "запаљење" пролази, тј. плућа постају опет *једнородна, једнообразна*.

Ако болест води смрти, *почиње упрошћавање организма*. Предсмртни, последњи час је код свих умирућих сличнији, једноставнији, него средина болести. Затим долази смрт, која, како је давно речено, све изједначава. Слика леша је мање сложена од слике живог организма; у лешу се све мало-помало меша, отиче,

течности се згушњавају, једно ткиво постаје млитаво, све боје тела се стапају у једну зелено-мрку боју. Ускоро ће бити тешко разликовати дати леш од другог леша. Затим упрошћавање и стапање (смешение) саставних делова, настављајући се и даље, све више и више прелази у процес разлагања, распадања, *разливања*. Меки делови леша, распадајући се, разлажући се на своје хемијске саставне делове, долазе до крајње неорганске једноставности угљеника, водоника, *кисеоника*, *разливају* се у околну средину, *шире* се. Кости, захваљујући јакој унутрашњој кохезији креча, који чини њихову основу, надживљују све остало, али се и оне, ако постоје повољни услови, убрзо распадају, првонаделове, азатиминачистонеоргански прах.

Дакле, ма шта *развијено* узели, болест (органски сложен и јединствен процес) или живо, цватуће тело (сложени и јединствен организам), ми ћемо видети једно - да распадању и *смрти другог* (организма) и *уништењу првога* (процеса) претходе следеће појаве: упрошћавање саставних делова, *смањивање броја симптома*, *слабљење јединства*, снаге и заједно с тим *стапање*. Све се постепено *смањује*, *меша*, *стапа*, а тек после тогараспада и нестаје, прелазећи у нешто опште, што више не постоји само и ради себе.

Пред коначном смрћу, индивидуализација, како делова тако и целине, слаби. Оно што умире постаје и унутра једнообразније и ближе околној средини, и сличније сродним, блиским појавама (тј. *слободније*). Тако су јајашца свих женки и унутра Једноставнија, и ближе организму мајке, него што ће бити ембриони, и сличнија, по својим првобитним ћелијама, свим другим животињама и биљкама.

Разни животињски ембриони су диференциранији од јајашца, имају *чаквише* од њих микроскопских *разлика* међу собом, они су већ мање слични. Зрели плодови у утроби још су *разнороднији* и различитији. То долази отуда што су они и сложенији и јединственији, тј. развијенији.

Одојчад, деца су још сложенија и разнороднија; млади, зрели људи све до потпуне оронутости, још су више развијени. У њима је све више и више (у складу са степеном развоја) сложености и унутрашњег јединства, а зато и више карактеристичних обележја, више одвојености, независности од средине, више особености, самосвојности.

И то, понављам, важи не само за организме, већ и за њихове делове, системе (нервни, крвни итд.), за органе (пробавне, дисајне итд.); важи и за нормалне, и за патолошке процесе; чак и за оне идеалне, научне, збирне јединице које зовемо врста, род, класа итд. Што су сложенији, развијенији врста, род, класа, разноврснији су одсеци (делови који их чине), а збир, целина, ипак је једна и природна. Тако је домаћи пас животиња врло развијена; зато је гранасисара, позната под називом домаћипас, - гранаврло богата, гранакорјамаврло много различитих представника. Род мачака (у широком смислу), четворonoшци (мајмуни), уопште кичмењаци - представљају, уз сву своју необичну разноликост, изузетно јединство општег плана. То су све гране врло развијених животиња, веома богатих зоолошким садржајем, индивидуализованих, богатих особинама.

Исто видимо и код биљних организама, процеса, органа, и у биљној класификацији по одсесима, по збирним јединицама.

Све је у почетку једноставно, затим сложено, онда се опет упрошћава, тако што се прво изједначава и стапа унутра, да би се затим још више упростило отпадањем делова и општим разлагањем, све до преласка у неорганску "нирвану".

Ако даље размислимо, видећемо да је овај троједини процес својствен не само оном свету који заправо зовемо органским, већ, можда, и свему што постоји у простору и времену. Он је можда својствен и небеским телима, и историји развоја њихове минералне коре, и људским карактерима; он је присутан и у развоју уметности, сликарских школа, музичких и градитељских стилова, у философским системима, у историји и религије и, на крају, *уживоту племена, државних организама и читавих културних светова*.

Овде не могу дуго и детаљно даразвијам ову мисао. Ограничићу се само на неколико примера и објашњења. На пример, за небеска тела: а) *период првобитне једноставности*: растопљено небеско тело, једнообразно, течно; б) *средњи период*, оно стање које можемо назвати *цватућом сложености*: планета покривена ко-ром, водом, континентима, флором, насељена, шаролика; в) *период поновне једноставности*: охлађено или поново растопљено тело услед катастрофе, итд.

Исто ћемо наћи и у историји уметности: а) период првобитне једноставности: киклопске грађевине, купасте гробнице Етрураца (које су вероватно послужиле као образац за куполе и уопште за заобљене линије развијене римске архитектуре), колибе руских сељака, дорски стил итд., епске песме првобитних племена; музика дивљака, првобитна иконографија, примитивне слике итд.; б) период цватуће сложености: Партенон, храм Дијане Ефеске (у коме су се чак на ступовима налазиле скулптуре) катедрале у Стразбуру, Ремсу, Милану, црква св. Петра, св. Марка, велика римска здања, Софокле, Шекспир, Данте, Бајрон, Рафаел, Микеланђело итд.; в) период стапања, прелаза у поновно упрошћавање, пада, замене другим: сва здања прелазних епоха, романски стил (до почетка готског и од пада римског), све садашње утилитарне грађевине, касарне, болнице, школе, железничке станице итд. У архитектури је јединство оно што зову стилем. У цватућим епохама здања су разноврсна у границама стила; нема ни еклектичког мешања, ни необдарене старачке једноставности. У поезији такође: Софокле и Еурипид - сви су једног стила; на крају, све се, с једне стране, стапа еклектички и хладно, слаби и пада.

Као пример за поновно упрошћавање свих ранијих европских стилова може да послужи савремени реализам књижевне уметности. У њој постоји и нешто еклектичко (тј. *смешано*), и *снижено*, квантитативно пало, *банално*. Типични представници великих стилова у поезији су, ипак, потпуно различити међу собом: код њих је изванредно много унутрашњег садржаја, много особина по којима се разликују, много индивидуалности. Код њих је и много тога што припада веку (садржај), и онога што припада њима самима, њиховој личности, оном јединственом духом који су они носили у разнолики садржај. Такви су: Данте, Шекспир, Корнеј, Расин, Бајрон, Валтер Скот, Гете, Шилер.

У наше време, нарочито после 48. године, све је много више смешано, све је много сличније међу собом: општи стил - одсуство стила и одсуство субјективног духа, љубави, осећања Дикенс у Енглеској и Жорж Санд у Француској (ја говорим о њеним старим стварима), ма колико различити међусобно, обоје су ипак били последњи представници сложеног јединства, снаге, бо-

гатства, топлоте. Реализам обичне опсервације је већ по томе сиромашнији, простији, што у њему нема аутора, нема личности, надахнућа. Зато је он баналнији, *демонстратичнији*, *доступнији* сваком недаровитом човеку, и писцу и читаоцу.

Данашњи објективни, безлични свеопшти реализам је поновно *стапајуће упрошћавање*, које је дошло после топле објективности Гетеа, Валтера Скота, Дикенса и некадашње Жорж Санд, и ништа више.

Баналне општеприступачне оде, мадригали и епопеје прошлог века били су слично упрошћавање, деградација претходног француског класиизма, високог класицизма Корнеја, Расина и Молијера.

У историји философије је исто: а) првобитна простота: једноставне изреке народне мудрости, прости почетни системи (Талес итд.); б) цватућа сложеност: Сократ, Платон, стоици, епикурејци, Питагора, Спиноза, Лајбниц, Декарт, Кант, Фихте, Шелинг, Хегел; в) поновно упрошћавање, стапање и нестајање, прелаз у сасвим друго: безлични *еклектичари* свих времена (Кузен); затим феноменални реализам који одбацује апстрактну философију, метафизику: материјалисти, деисти, атеисти. Реализам је *врло једноставан* јер он чак и није систем, већ само метод, начин: он је смрт претходних система. Материјализам је неспорно систем, али, наравно, *најпростији*, јер ништа не може бити простије и грубље него рећи да је све материја и да нема ни Бога, ни духа, ни бесмртности душе, зато што те "ствари" ми не видимо и не додирујемо рукама. Дана је ово поновно упрошћавање философије доступно не само образованим младићима, који се, по својим годинама, налазе на ступњу првобитне једноставности, на ступњу зелених јабука, већ и семинаристима киклопске грађевине, или чак париским радницима, кафанским келнерима итд. Материјализам готово увек прати реализам, иако реализам сам по себи још не даје право ни на атеизам, ни на материјализам. Реализам одбацује сваки систем, сваку метафизику; реализам је очајање, самокастрирање, его *зашто је он упрошћен!* Али *на материјалистичке закључке* он ипак не даје право.

Материјализам је, са своје стране, последњи из система последње епохе: он ће владати све док онај исти

реализам не смогне снаге да му одлучно каже СВОју скептичну реч. После скептицизма и реализма обично долази препород: једни људи прелазе на нове идеалне системе, други се са жаром окрећу религији. Тако је било у прошлости; тако је било почетком нашег века, после реализма и материјализма XVIII века.

И метафизика, и религија остају реалне снаге, истинске, неуништиве потребе човечанства.

Истом закону су подређени и државни организми, и читаве културе света. И код њих су врло јасна ова три периода: 1) *првобитне једноставности*, 2) *цватуће сложености* и 3) *поновног стапајућег упрошћавања* (смесителног упровденил). О њима ћу посебно говорити даље.

ГЛАВА VII

О форми државе

Претходно поглавље завршио саммишљу: "Тројединствени процес: 1) првобитнеједноставности, 2) цватуће сложености и 3) поновног стапајућег упрошћавања, карактеристичан је за све што постоји, а тиме и за живот људских друштава, држава и читавих култура у свету".

Развој државе непрестано прати уобличавање, кристализовање њој својствене политичке форме; пад се изражава разбијањем те форме и већим *поклањањем са оним што је окружује*.

Пре свега, поставићемо питање: "Шта је то форма?"

Форма је израз идеје која се садржи у материји (садржају). Она је негативан моменат појаве, материја - позитиван. У ком смислу? Материја, на пример, за нас може бити стакло, ањеговаформа-чаша, цилиндрична посуда, празнаизнутра; тамо где се завршава стакло, где стакла више нема је ваздух, или течност унутар суда; материја не може да иде даље од стакла, она не сме да иде даље ако хоће да остане верна основној идеји свог празног цилиндра, ако не жели да престане да буде чаша.

Форма је деспотизам унутрашње идеје који не дозвољава да сепотеријараспрши. Када раскине окове тог деспотизма, појава нестаје.

Округли или елипсасти облик, који поприма течност у одређеним условима, јесте форма, јесте деспотизам унутрашње идеје. Једна материја мора, под одређеним условима, да се, остајући и даље оно што јесте, кристализује у виду призме, друга у виду октаедра итд.

Ништа друго се не сме десити, јер се у том случају она разграђује, ишчежава.

Биљна и животињска морфологија исто тако није ништа друго до наука о томе како маслина *не може* да постане храст, како храст *не може* да постане палма итд. јер, *семејеунапредодредило* какво ће бити лишће, какви цветови и плодови.

Када човек клеће у камену или излива у бронзи (материји) статуу човека, када од слонове кости брус куглу, када лепи или од парчића тканине прави вештачки цвет, он споља уноси у материју своју идеју, коју је позајмио од природе.

Када прави машину, он чини исто. Машина се ропски поковава једним делом идеји, коју је у њу унела човечија мисао, а другим делом - свом, унутрашњем закону, својој физичко-хемијској структури, својој физичко-хемијској основној идеји. Не може се, на пример, од леда направити машина такве јачине као што је од бакра или гвозђа.

Од камена се, опет, не може направити тако природан цвет као од сомота или муслина.

Онај ко жели да буде истински реалиста тамо где је потребно, мора и људско друштво да посматра са сличног становишта. Међутим, то се обично не чини. Слобода, једнакост, срећа (нарочито та срећа!) прихватају се као какве догме вере, и при том нас још уверавају да је то врло рационално и научно!

Ако је рекао да је то истина?

Социјална наука се тек родила, а људи, пренебрегавајући искуство векова и пријере, које им даје сада од њих толико *поштована природа*, не желе да виде да измеђуегалитарно-либералног поступног развоја и идеје развоја нема ничег логички блиског, штавише: *егалитарно-либерални процес је антитеза процеса развоја*. Код последњег унутрашња идеја чврсто држи друштвени материјал у свом организујућем, деспотском загрљају, и спутава његове разграђујуће, разбијачке

тежње. А прогрес, који се бори против сваког деспотизма - сталежа, цехова, манастира, чак богатства и т. сл. *није ништа друго до процес распадања, процес оног поновног упрошћавања целине и мешања саставних делова*, о комесам напред говорио, процес брисањаморфолошких ознака, процес уништавања оних особености које су органски (тј. деспотски) својствене друштвеном телу.

Појаве егалитарно-либералног процеса сличне су појавама горења, труљења, топљења леда (мање од воде слободног, ограниченог кристализацијом); оне личе на такве појаве као што је, на пример, процес колере, који постепено различите људе претвара прво у све једнообразније лешеве (једнакост), затим у готово потпуно исте (једнакост) костуре и, на крају, у слободне (наравно, релативно) елементе: азот, водоник, кисеоник итд.

("On cst deborde" * - рећи ће многи, то је нешто друго. "On est deborde" и колере. Али зашто колеру не звати правим именом? Зашто је називати младошћу, препородом, *развојем, организацијом?*)

Код свих ових процеса: труљења, сагоревања, топљења, постепеног напредовања колере, запажају се исте, опште појаве.

а) Губитак особености, које су дотле разликовале, надеспотски начин формирано дрво, животињу, здраво ткиво, целовит кристал итд. од *свега сличног и граичног*.

б) Већа него раније *сличност саставних делова, већа унутрашња једначеност*, већа једнообразност састава и т. сл.

в) Губљење ранијих строго морфолошких *ознака*: све се стапа, све постаје *слободнијеуједначеније*.

Али шта је једну посебну историјску, реалну науку "брига" због неугодности, потреба, деспотизма и патњи?

Чему та ненаучна сентименталност, сентименталност која је у наше време изгубила снагу и постала, поврх тога, прозаична и безвредна? Шта се мене тичу јадииковке човечанства око тог проблема.

Какво право имам ја као научник да размишљам о коначним узроцима, о циљевима, о срећи, на пример,

*Сит до гуше (фр.)

пре но што сам обавио озбиљно, дуготрајно и објективно истраживање?

Где су та недогматска, непристрасна, у смислу прогреса, чак, можда, неморална, али научно-поштена истраживања? Где су она? Она свакако - макар и не била сасвим савршена - постоје, али никако за демократе, за прогресисте.

Мене не могу интересовати ни туђе, а камоли *сopствененеугодности,јадииковкеипатње*, кад је у питању једно, мање или више, апстрактно истраживање.

Држава је, с једне стране, нешто као дрво које се развија, цвета и доноси плодове, повинујући се неком тајанственом, независном од нас, деспотском диктату унутрашње идеје. С друге стране, држава је машина коју су људи полусвесно направили, али која укључује људе као делове, као точкове, полуге, завртње, и која, на крају, развија, формира људе. Човек је у држави и механичар, и точак или завртањ, и продукт друштвеног организма.

Ма коју државу, стару или нову, погледали, у свакој ћемо наћи нешто заједничко: једноставност и истообразност у почетку, *вишеједнакости и више слободe* (бар оне фактичке, ако не правне), *него касније...* Затим *јачање власти* које може бити мање или више изражено, дубоко или мање дубоко *раслојавање сталежа, већу разноликоост живота и већу особеност области*.

Истовремено, с једне стране расте богатство, а с друге - сиромаштво, с једне стране, ресурси уживања постају разноврснији, с друге - богатство и суптилност (развијеност) осећања и потреба узрокују веће патње, дубље саосећање, веће погрешке и више великих дела, више поезије и више комизма; подвизи образованих - Темистокла, Ксенофонта, Александра су узвишенији и привлачнији од обичних и грубих подвигаразних Одисеја и Атила. Појављују се Софокли, појављују се и Аристофани, чује се плач Корнеја и смех Молијера Код других се, опет, Софокли и Аристофани, Корнеји и Молијери сједињују у једног Шекспира или Гетеа.

Уопште, у сложеним епохама процвата постоји нека врста политичке аристократије, која има права и положај, постоји и она обична, свакодневна аристократија, која има само положај, али не и већа права и, на крају,

што је најчешћи случај - постоји аристократија која се налази на средини између политичке и свакодневне. Еупатриди у Атини, феудални сатрапи у Персији, оптимати у Риму, маркизи у Француској, лордови у Енглеској, ратници у Египту, Спартанци у Лаконији, племићи-аристократе у Русији, панови у Пољској, бегови у Турској.

Истовремено, услед унутрашње потребе за јединством, постоји и наклоност према власти чији је носилац једна личност, власти која на основу права или факта увек јача у епохи цватуће сложености. Појављују се велики, изузетни диктатори, императори, краљеви или, у крајњем случају, генијални демагози и тирани (у старохеленском смислу), Темистокли, Перикли и њима слични.

Између Перикла - незаконитог диктатора, и законитог самодршца по наследству и религији, постоји читава лествица различитих владалаца, који су вазда потребни у сложеним и цватућим епохама ради уједињења свих саставних делова, свих реално-друштвених снага, које су пуне живота и превирања.

Провинције у то време такође карактерише разнообразност у животу, правима и законима. Дрво је у потпуности изразило своју унутрашњу морфолошку идеју...

А патње? Патње подједнако прате и процес раста и развоја, и процес пропадања.

Све боли дрво људског живота...

Боли почетно избијање зрна Боле први издаци; боли раст стабљике и стабла, раст лишћа, и цветање прелепих цветова - (аристократије и уметности) - све то прате јауци и сузе. Подједнако су болни, и брзи егалитарни процес пропадања, и тихи процес гашења, назадовања, који често претходи егалитарном процесу. (У Шпанији, Млетачкој републици - учитавао Италији, на пример, *процес гашења у XVII и XVIII веку претходио је распадању XIX в.*). *За социјалну науку бол представља последњу, неухватљиву карактеристику*, карактеристику која је субјективна; тачна статистика патњи, поуздана статистика осећања неће бити могућа све док за осећања радости, равнодушности и несреће не буде пронађен неки графички показатељ, неко објективно мерило као што је, на пример, случајно откривена,

спектрална анализа, којом се може утврдити хемијски састав неизмерно далеких небеских тела!

Отворите медицинске књиге, другови реалисти, и наћи ћете у њима како је музичко и флуидно субјективно мерило бола мање вредно од збира свих других пластичних и опипљивих, објективних симптома; слика организма коју лекар-физиолог има пред очима - то је важно, а не осећања необавештеног и снисходљивог болесника! Ужасне неуралгије које болеснике доводе до очајања нису препрека да они доживе дубоку старост и обављају послове, док тиха, готово безболна гангрена може да их за неколико дана однесе у гроб.

Уместо да наивно или непоштено, ако се имау виду само коначна корист, заступамо разна необјективна гледишта - комунистичко, демократско, либерално итд., много би научније било да све подвргавамо једнакој, објективној, беспопштеној оцени, па ако закључак испадне либералан, конзервативан, или некакав други, за то нећемо бити криви ми, да тако кажемо, већ сама наука

Не постоји никаква статистика за мерење субјективне среће појединих личности; нико не зна у каквом поретку људи живе срећније. Побуне и револуције мало говоре у том правцу. Многи се побунама радују. Садашњи Крићани су, на пример, живели много боље, ако ни од кога другог, а оно од тракијских Бугара и Грка, и имали један далеко безбрижнији и пријатнији живот од оног који су водили сиромашни становници у великим градовима. Добронамеран човек, који уме да види, кога политика није отровала, био би фасциниран погледом Крићана, њиховом лепотом, здрављем, чистоћом домова, хармоничношћу њиховог приватног, породичног живота, пријатном самоувереношћу и достојанственим држањем... А, ето, ти Крићани су се, пре других турских поданика, дигли на устанак, уверени да највише пате, иако су тракијски Бугари и Грци живели много горе и трпели далеко веће увреде и малтретирања, како од сурове полиције, тако и од властитих лукавих старешина

Не постоји статистика која може да утврди да приватна лица живе боље у републици него у монархији; боље у ограниченој него у неограниченој монархији, боље у егалитарном друштву него у сталешком, у бога-

ТОМ него у сиромашном. Зато, одбацујући мерило среће као неприхватљиво за савремену социјалну науку (а, можда, и као заувек погрешно и непоуздано), нећемо погрешити ако се окренемо објективној слици и упитамо себе: постоје ли неки сверпшти и сасвим обични закони који се тичу развоја и пропадања људских друштава?

А ако не знамо да ли је могуће *свеопште царство среће*, онда се, бар, потрудимо да заједничким снагама сазнамо, колико нам то средстава дозвољавају, шта је потребно за *срећу ове* или *оне конкретне државе*. Да бисмо сазнали шта организму одговара, морамо пре свега добро проучити сам организам. За хигијену лечења, треба на првом месту знати физиологију.

Форма (рекао сам већ) је израз унутрашње идеје на површини садржаја. Идеја лопте је, на пример, једнако растојање свих тачака на површини од центра. Зар идеја не долази до изражаја на површини лопте, зар није она та која кости, дрвету, капљици, уопште садржају, материји, даје форму?

Наравно, кад је реч о тако једноставној појави као што је лопта, то је јасно; али кад је реч о сложенијој појави, као што је људско друштво, то и није тако јасно.

Па ипак, метафизичка основа је иста и за малу лопту, и за велику државу.

Свака нација, свако друштво има своју државну форму, она је у основинепроменљива до краја историје, али се мења, брже или спорије, само у појединостима, и то од почетка до краја.

Она не настаје одједном и свесно од самог почетка. Њу није могуће одмах разумети; она долази до пуног изражаја тек у оној средњој фази цватуће сложености и највишег јединства, после које увек, раније или касније, следи губљење те форме, а затим пропадање и смрт.

Тако је државна форма старог Египта представљала јако изражену сталешку монархију, коју је, по свему судећи, веома ограничавала свештеничка аристократија и религијски закони.

Персија је, како се чини, имала више феудално, витешко порекло: њену феудалност је обуздавао у принципу безгранични царизам, земаљски израз добра, Ормузда.

Историја Грчке и Рима је темељније проучена, и зато је на њиховом примеру све то много јасније.

Атина је управо у цватућој фази изградила своју државну форму.

То је била демократска република, *са привилегијама, са еунатридима, новчаномцензусом, робовима*, и, на крају, симпатијама према фактичкој, незаконитој, непостојаној и краткотрајној диктатури Перикла, Темистокла итд.

Та форма, чија се природна залога чувала, наравно, у самим наравима и околностима, развила се управо у сложеном цватућем периоду, од Солона до пелопонеских ратова. За време тих ратова почео је процес губљења форме, почео је егалитарни *прогрес*.

Слободе је и без тога било много; тражила се већа једнакост.

Спарта је, од епохе Ликурга до понижења које су јој приредили Тебанци, такође била изградила своју врло оригиналну, спутавајућу, деспотску форму аристократског, републиканског комунизма, са нечим што личи на два наследна председника

Та форма је, у поређењу са атинском, значилавеће ограничавање, већу тиранију, и зато је у Атини било више живота и стваралаштва него у Спарти, која је, иначе, била јака и дуготечнија.

Све остале државе грчког света осцилирале су између дорске форме Спарте и јонске форме Атине. Потреба за формом, спутавањем, тиранијом, дисциплином, која је настала из потребе за самоочувањем, била је и у распуштеном и расцепканом хеленском свету тако велика да се у многим државама демократског карактера (тј. тамо где је био слабији сталешки деспотизам) развила тиранија, тј. дисциплина личне власти (Поликрат, Периандар, Дионисије Сиракуски и други).

Сеоски, спахијски и витешки феудализам био је, по свему судећи, увек слаб у Хелади, скоро као и у Риму; све аристократије Хеладе и Рима имале су градски карактер; све су оне биле, да тако кажемо, муниципалне по свом пореклу.

Историја Македоније је врло сиромашна, и подајка о првобитној организацији македонског царства има мало. Међутим, неки историчари сматрају да је код Македонаца феудализам био јаче изражен од муниципалности (заиста, о македонским градовима се готово и

не говори, већ само о царевима и њиховој дружини, о Александровим "Генералима").

Ослабели хеленски муниципални свет, спојивши се са сировом, неразвијеном феудалношћу Македонаца, дошао је до брзог државног јединства за време Филипа и Александра и тек је од тог тренутка био у стању да шири своју цивилизацију до саме Индије и централне Африке. *Опет се, значи, показало да је занај већу снагу и моћ потребна већа сложеност форме - повезивање аристократије и монархије.*

Период процвата Рима је, по мом схватању, приближно период од пунских ратова до императора из династије Антонина

Управо у то време настала је муниципална, изборна диктатура, императорство, које је дисциплиновало Рим и касније послужило и Византији.

Исто видимо и у европским државама

Италија, која је настала на развалинама Рима, изградила је, приближно у епохи Препорода - и раније од свих других европских држава, - своју државну форму у облику *две крајње заоштрене антитезе* - с једне стране *јаке централизације, увид у државног папства*, које је обједињавало читав католички свет далеко изван граница Италије, *а с друге - за себе, за Италију, у облику крајње децентрализованих малих муниципално-аристократских држава*, које су се непрестано колебале између олигархије (Венеција и Ђенова) и монархије (Напуљ, Тоскана итд.).

Државна форма, својствена Шпанији, искристалисала се нешто касније. *То је била самодржавна и аристократска монархија, са недовољно централизованим провинцијама*, која је имала локалну и делимично сталешку независност и привилегије, и тако представљала нешто *средње између Италије и Француске*. Епоха Карла V и Филипа II је била епоха процвата.

Државна форма, својствена Француској, представљала је *у највишем степену централизовану, изразито сталешку, али самодржавну монархију*. Та форма се постепено уобличавала за време Луја XI, Франсоа I, Ришељеа и Луја XIV; она је доживела своју деформацију 89. године.

Државна форма Енглеске је била (а донекле је и сада) ограничена, *- у почетку мање од Француске* - сталешка, децентрализована монархија, или, како други

кажу, аристократска република *санаследним председником*. Ова форма је попримила своје коначне контуре истовремено кад и Француска и то за време владавине Хенрика VIII, Елизабете и Вилхелма Оранског.

Немачка је (до Наполеона I и до 1848. и 1871. године) по својој државној форми представљала: *савез малих, одвојених, сталешких држава, више или мање самодржавних, са изабраним императором* - сизере-ном (не муниципалног, већ феудалног карактера).

Све ове, већ сасвим јасно изграђене, форме почеле су да се постепено мењају код једних од XVIII века, а код других у XIX веку. *У свима је започео егалитарни или либерални процес.*

Можемо претпоставити да је од свега тога Васељена имала неку општу корист, али ни у ком случају то није било корисно за дуже очување самих тих појединачних државних светова.

Кажу да реакција није у праву, зато што она не види истину. Не види истину?! Она свуда *емпијски схвата и осећа истину*, али поједине ћелије, влакна, ткива и делови организма постају јачи у својим егалитарним поривима, од власти унутрашње организујуће деспотске идеје!

Атоми лопте не желе више да чине лопту! Ћелије и влакна посеченог дрвета које се суши или сагоревају или се распадају, стапају, славећи *једноставност будуће*, нове организације и не примећујући да је то стапање страشان тренутак преласка на *неорганску елементарну* слободу неводе, беживотног праха, некристализоване, растопљене или иситњене соли!

До времена Цезара, Августа, св. Константина, Франсоа I, Луја XIV, Вилхелма Оранског, Пита, Фридриха II, Перикла, Кира или Дарија Хистаспа итд. *сви прогресисти су управу, свиконзервативци нису*. Прогресисти тада воде нацију и државу њеном напретку и процвату. Конзервативи греше и не верују ни у напредак, ни у процват.

Чим започне, након сложене, цватуће епохе, процес поновног упрошћавања и мешања контура, тј. већа једнообразност провинција, стапање сталежа, покретљивост и нестабилност власти, опадање улоге религије, сличност васпитања и т. сл., чим, дакле, почне да слаби деспотизам морфолошког процеса, *сви прогрес-*

систе престају, кадјеречо срећидржаве, дау теорији буду у праву, иако, и даље, тријумфују у пракси. Они нису у праву кад је у питању теорија јер, желећи да исправљају, они руше; они побеђују у пракси, јер иду лако низ стрмину, низ матицу. Они тријумфују, они имају огроман успех.

Сви конзервативци и присталице реакције су у праву - кад је реч о теорији, - онда када започне процес поновног упрошћавајућег стапања Уеро/н/Јже/Јгада/Јгете и опораве организам. Нису они криви што је њихова победа кратког века, нису криви што нација више не уме да подноси дисциплину апстрактне државне идеје, скривене у њеним недрима!

Али они врше своју дужност и, колико могу, успоравају пропадање, враћајући нацију, понекад и уз примену силе, на култ државности, која ју је створила.

Додана цветанја боље је бити једро или парни котао; после *тенеповратног дана* достојније је бити сидро или кочница за народе који јуре низбрдо, јуре често наивно, поштено, уз победоносне покличе, саразвијеним заставама наде, сведок им неки Седан, Херонеја, Арбела, некакав Аларих, Мухамед II или Париз дигнут у ваздух динамитом, - не отворе очи за право стање ствари.

Ја могу да предвидим још једну критику на свој рачун: знам да ће многи рећи да је пред крај живота једне културе, пред политички пад једне државе увек приметније стапање него *упрошћавање*. И у античко доба, и сада. Међутим, само стапање је, као прво, својеврсно упрошћавање слике, упрошћавање јуристичке потке и свакодневног, животног веза на њој. Стапање свих боја води сивој или белој боји. А главно образложење је, ево, где. Запитајмо се: јесу ли данашњи Копти, потомци Египћана, или сиријски Арапи прости, тј. мање сложени? Јесу ли прости били пагани, сеоски идолопоклоници, који су се одржали и после пада и нестанка хеленско-римске религиозности и културе у вишим слојевима друштва? Јесу ли прости били хришћани-Грци под турском владавином, до устанка 20-их година? Јесу ли прости Хебри, остаци поклоника ватре у персијско-мидијском културном свету?

Разуме се, сви побројани представници народа, остаци народа, њихове општине *су неупоредиво простијине* гошто сублинјуди, општине, нације у епохи

процвета Египта, Калифата, грчко-римске цивилизације, него што су били Персијанци за владавине Дарија Хистаспа или Византијци у време Јована Златоустог. Људи су једноставнији, тј. мање сложени као личности, по начину мишљења, укуси и потребама; општине и читави остаци нација или религија су такође мање сложени због тога што су људи у њиховој средини *сви врло слични или једнаки међусобом*. Дакле, пре свега *стапање и одређен степен поновног снижавања* (тј. квантитативно упрошћавање), затим *смрт посебне културе* у вишим слојевима или *пропасть државе*, и, *на крају, поновна једноставност националних и религиозних остатака, која надживљује своју државу*. Данас (у XIX веку) ову предсмртну болест многи желе да прогласе за идеал будућег здравља! Идеал разних Прудона и Кабеа - потпуна *једнообразност* људи по положају, васпитању, итд. - шта може бити *простије* као идеал?

ГЛАВА VIII О дуговечности држава

Сада ћу се вратити на оно о чему сам успут говорио у првој глави: *надуговечност* држава и култура

Рекао сам тада да је најдужи век државних организма 1000 или нешто више од 1200 година.

Културе, међутим, које су повезане са државама, у највећем броју случајева ове надживљују. Тако су, на пример, хеленска култура и хеленска религија водиле борбу са хришћанством и за владавине византијских императора, док су последње црте хеленске државе биле избрисане још пре Христовог рођења, у време римског тријумвирата, можда чак и раније.

Византије као државе одавно нема, али византијске конституције, појмови, укуси и обичаји, упркос турском ропству, све до сада одолевају најезди космополитског европеизма. У породичном животу, начину облачења, схватањима пристojности, у литератури и градитељству Истока, још има много византијског. Титула, дужност, положај изазивају веће поштовање него род, и код Турака, и код Грка, и код Словена, па чак и Јермена; само је код Албанаца феудално осећање личности и рода нешто израженије него код осталих.

У црквеним питањима, ако занемаримо интересе и заносе, и, ради веће јасноће, погледамо на људе и нације као на оруђа идеја и начела, видећемо да Грци оваплоћују византијско начело, византијске идеје потчињавања народа свештенству у црквеним питањима, док се Бугари држе новоевропског демократског начела личних и заједничких права. Грциотеловљују у тој борби ауторитет организоване, а не личне и својевољне религије, Бугари суверенитет самоопредељујућег народа. (Ја мислим да ни пријатељ, ни непријатељ Бугара не може оспорити ово тумачење).

Даље нећемо говорити о културама, већ само о државама, о дужини живота јуристичких организама, који производе, одређују те културе или бивају понекад узроковане њима.

Почећемо од древног југо-истока:

I. Египат

Древни Египат и Кина могу, како се чини, својим примером да оповргну ону мисао да држава не може уопште да живи дуже од дванаест векова. Неки аутори приписују Египту необично дуг животни век, око четрдесет векова, на пример. То налазимо у чланку Бирнуфа ("La science des religions,*"), који ми је при руци, и Бихнеровој књизи "L'homme selon la science",**), у којој се аутор, говорећи о древности Египта, позива на мишљење многих научника. Бирнуф о Египту каже следеће: "D'apres des documents hieroglyphiques, les croyances de l'Egypte ne semblent pas avoir ete fixees et systematisees avant la fin de la IV-e dynastie, elles durerent jusqu'a la conquete de ce pays par Cambyse et a partir de ce temps elles tomberent dans une decadence rapide"***. О четрдесет могућих векова он је говорио касније. Међутим, оволику дужину трајања, прво, не прихватају сви научници; друго, те четири хиљаде година се односе на читаву религиозну културу, а не на посебне државне организме као што су Мемфис, царство Хикса, Теба, Саис; треће, пример египатске државе (чак ако пођемо од тога да су

све одвојене државе у тој земљи, које су смењивале Једна другу, биле врло сличне по свом уређењу, по форми) не може сам да оповргне тврдњу да државе не живе дуже од дванаест векова. Ми ћемо касније видети да је то тако на примеру Рима, Грчке, Персије итд. Стари Египат је дуго био усамљен, изолован, он дуго није имао супарнике. Зато се он тешко може упоређивати по дуговечности са историјом оних држава које су настале касније једна за другом и готово све на истом месту, на рушевинама ранијих држава а не на нетакнутом тлу. Ако би наука доказала да су у потпуно другачијим условима динотеријуми, птеродактили, мегалосаури живели много дуже, из тога још никако не следи да и данашњи слон, данашњи лав или бик могу толико живети. О Кини ћемо говорити касније. Она својим примером такође ништа не може оповргнути.

II. Халдејске и уопште семитске државе:

а) Древни Вавилон заједно са Асиријом, јер историја обично полази од тога да ако је полумитски Нимрод и постојао око 2100. г. пре Хр. п. ипак је 100 година касније Нин (око 2000 г. пре Хр. п.) ујединио Асирију и Вавилон у једну државу, која је постојала до смрти Сарданапала (тј. до 606.) 1394. године.

Наравно, не треба заборавити да рачунање година, због релативно сиромашних извора, може бити погрешно. Шта значи, на пример, Нин око 2000. године? Одузмите 190 година, на пример, или 200, остаће 1800 до Хр. п., одбијте 606. тј. годину пропасти-инатупрву асирско-вавилонску државу отпадне управо дванаест векова, оних дванаест векова које је проживео класични Рим - вечни образац државе.

б) Нови Вавилон свега 68 година (одраспадна Ниниовог царства 606. године до освајања Вавилона од стране Кира 538. г. пре Хр. п.).

в) Картагина, 668 година. (Од Дидона - 814. - до рушења града од стране Римљана, тј. 146. г. пре Хр. п.).

г) Јеврејска држава (протеривање из Египта око 1500. г. пре Хр. п.).

Ја сматрам да државни живот Јевреја не почиње од њиховог номадског живота у време Аврама, нити од доласка Јевреја у Палестину, јер то стање у коме су се они налазили одговара, како се мени чини, стању германских народа за време тзв. сеоба, стању Хелена за време тројанског рата, упаду Хераклида, римској историји у

* Наука религија (фр.)

** Човек у светлу науке (фр.)

*** Према хијероглифским документима, веровања Египта пред крај IV династије још нису сасвим одређена и систематизована; она постоје све до освајања земље од стране Камбиза, а од тог времена почиње њихово рапидно настајање.

време пред формирање државе. Разлика је у томе што о Јеврејима, на пример, и Германима постоје поуздани извори, док о Хеленима, и још више о Римљанима, тј. о њиховим првобитним кретањима, нема тако поузданих докумената

Дакле, ако за почетак јеврејске државе узмемо време Судија, онда ће то бити 1300. г. пре Хр.р.

Распад царства на израелско и јудејско догодио се 980. г. пре Хр.р.

Значи, од оснивања до распада свега 310 година.

Од распада до првог асирског поробљавања (тј. до пада израелског царства) 260 година

Од распада до другог - вавилонског - поробљавања (од 980. до 600. године, после битке Навукодоносора са Нехом 404. године) Јудејци су проживели још 376 година

Од тог времена јеврејска држава је заувек изгубила самосталност, а Палестина је прво постала покрајина Вавилонa, затим Персије, касније грчко-римских царстава и, на крају, римске државе.

Тако, ако рачунамо од Судија, па све до краја Јудеје, која је билатуговечнија добићемо од 1300. до 600. г. свега 700 година

Јер, рачунати на живот Јевреја после поробљавања као на живот у држави - исто је као кад бисмо тако гледали на живот данашње Грузије, Пољске, Чехословачке или Финске само зато што оне још чувају своју физиономију, своја локална, правна и обична животна обељја

Ако је реч о устанцима из времена Макабејаца или последњој борби Јевреја против Римљана у време Тита, то су, опет, били само устанци, само побуне, док државе већ одавно није било.

III. Персијско-мидијска држава.

Од Деиокеса, који је ослободио мидијско племе од сиријско-вавилонског робства, тј. од 707. до Александра Македонског или до битке код Арбеле (331. г. пре Хр.р.). Укупно само 376 година прве персијско-мидијске државе.

Македонско освајање није, по свему судећи, имало превише дубоке последице, а религија Зороастра (маздеизам) још увек је била доста јака; персијска држава је касније доживела препород са истом религијом, под утицајем свежег и, вероватно, блиског племена Парта, под династијом Арзасида (од 250. г. пре Хр.р. до 226. г.

после Хр.) и Сасанида, од 226. до 636. г. после Хр., тј. свега 886 година

Дакле, ако чак спојимо мидо-персијску државу и државу Парта у једну целину, и поред прекида, добићемо од Деиокеса (од 707. г. пре Хр.р.) до цара Јездегерда, за чије владавине су муслимани уништили царство Сасанида (636. г. после Хр.р.) 1262. године.

IV. Грчке републике, грчко-македонска царства, грчко-скитска, грчко-сиријска, грчко-египатска итд.

а) Атина од Кодра до Филипа Македонског (1068. до 338), 730 година

б) Спарта од истог времена (јер је Кодро био убијен за време дорског упада у Атику и на Пелопонес) до битке код Мантинеје (206), где је Филопмен, предвођик Ахајског савеза, коначно победио Спартанце или до (188. г.) укидања Ликургових закона, свега 880 или 860 година.

в) Теба. Оснивање тебанске државе временски се подудара са дорским сеобама

Њен пад, тј. рушење Тебе од стране Александра Македонског 335. г. ш^еше Хр.р. Свега 733 године.

г) Сиракуза је основана 735. г.; постепено слабљење у борби са Картагином три века пре Хр.р. Присаједињење Сицилије Риму 212. г., после чишћења Сицилије од Картагињана Свега 523 године.

Ако узмемо историју свих грчких република од најстаријих времена до Александра Македонског, тј. од 1000. или од 1200. г. пре Хр.р. (што ће бити врло много) до 320. г., њихов државни живот (рачунат на овај начин) износиће укупно 870 година (нека буде чак 900).

д) Царство сиријских селеукида

Од 323. г., тј. од распада Александрове кратковечне монархије до 64. године. (Уништење царства од стране Помпеја). 259 година

е) Пергамско царство од 282. до 133. г., тј. до присаједињења Риму, под именом Азије, 149 година

ж) Египатско царство Птолемеја из истог времена (323) до присаједињења Риму 30. године. Дакле, мање од 300 година (293).

з) Македонско царство од оснивања до распада велике Александрове монархије, тј. од Пердике I (око 700. г.) до смрти Александра Великог (до 323. г.) 377 година

Само пак македонско царство, од распада до претварања Македоније од стране Метела у римску провинцију, тј. 148. г., само 175. година. Укупно 552 године.

Сада, ако узмемо целокупан хеленски и македонски државни живот и рачунамо његову дужину сасвим слободно, од најстаријих и готово сасвим непознатих времена, тј. од 1100-1200. г. пре Хр. р., па до присаједињења Египта, Риму последње и најсрећније у овом погледу од свих држава, у којима је царевала хеленско-македонска култура, тј. до 30. године пред Хр. р., опет ћемо доћи до класичне цифре од око 1200 година, тј. 12 векова.

V. Рим.

Кад је реч о римској држави, рачунање је једноставније. Она је од почетка до краја, без икаквих прекида, била једна. Ту није било ни расцепканости, ни разновремености, као код Грчко-Македонаца, нити прекида, као код мидијских Персијанаца.

Ако рачунамо од полумитских времена Ромула до Ромула Аугустула и Одоакра, добићемо: од 753. г. пре Хр. р. до 476. после Хр. р. -1229 година.

Ако пак рачунамо од ближих, познатијих времена, онда око 1000 година, не више.

VI. Византија од преношења престонице и победе хришћанства до заузимања Византије од стране Турака (од 325. г. после Хр. р. до 1453. г.) -1128 година.

Пре но што пређемо на питање трајања животног века савремених европских држава, мислим да је неопходно да овде кажемо неколико речи о Кини.

Не знам да ли ми имамо право да историју Кине, још увек недовољно проучену, разматрамо као историју једне државе, *која је континуирано проживела нехολикохиљада година?*

Мени се чини да ће бити много оправданије ако Кину разматрамо као посебан културни свет, заједно са Јапаном и другим суседним земљама, као посебан историјски свет, који се није налазио на великом путу народа слично државама нашег Средоземног басена, и који се због тога дужи сачувао у својој изолованости и чистоти.

ОвOME треба још додати да су и у њој, по свему судећи, постојале смене држава, али су те смене или још увек нама недовољно познате и разумљиве, или оне, у ствари, и не представљају онакве антитезе и онакву раз-

ноликост какву пружа променљива слика држава и цивилизација око нашег Средоземног мора.

Тамо, у дубини Азије, живело је и било своју битку готово једно те исто племе дуги низ векова; овде, поред нас, сукобљавали су се многи народи, који су припадали различитим расама и племенима: аријском, семитском, етиопском, чудо-турском, монголском итд.

Врло је могуће, понављам, да и дугогодишња историја кинеске државе буде, после детаљних истраживања, разбијена на неколико посебних државних периода од 1000 или 1200 година.

Шест хиљада година могу да се односе на заједничка племенска сећања, а не на формирану државу, о којој је овде реч.

Ако би тако формирана држава трајала чак и четири цела миленијума, и у том случају се та цифра да лако разбити на неколико нормалних периода државног живота, од 1000 година приближно.

О Египту сам већ говорио нешто слично.

Зато ја сматрам да ни древни Египат, ни савремена Кина, услед своје изолованости, не могу да служе као мерило које оповргава тврдњу да у нашим крајевима, у крајњој линији, и од времена када је Египат добио образване супарнике у лицу Халдејаца и Мидо-Персијанаца - ниједна држава не може да живи дуже од 12 векова.

Велика већина држава имала је знатно краћи век.

Демократске републике живеће су краће од аристократских, Теба мање од Спарте.

Сталешки развијеније монархије одржале су се дуже од оних мање сталешких и лако су се обнављале после сваког слома.

Таква је, очигледно, била Персија Ахеменида, која је доживела препород после македонског разарања и надживела за више векова своје тренутне победнике.

ГЛАВА IX

О трајању европских држава

Од ког ћемо века рачунати постојање европских држава?

Нећемо ваљда историју Француске рачунати од Клодвига, тј. од V века? Онда би Француска била једина европска држава која континуирано постоји од тог времена. Немачка је у то време била у хаотичном стању, аријанско царство Гота, састављено којекако, уништено од стране Клодвига, заузимало је знатан део њене територије. У Енглеској је тек у IX веку Егберт проглашен за краља Енглеске. У Шпанији су у почетку дуго владали Арабљани, а будући Шпанци-хришћани још готово ништа нису знали.

Италија је била готово потпуно уништена. У њој су Готе заменили Вандали. За цара је дошао Одоакар; њега је убио Гот Теодорих итд.

Атилини трагови су још свуда били свежи. Западни Рим је пао само неколико година пре покрштавања Клодвига.

Клодвиг је био чист Герман, чист Франк; са галоримским елементима није дошло до оног стапања, којим је отпочела историја Француске.

Одређивати границе тешко је и поред свих истраживања. Границе, карактеристичне ознаке, према којима се нешто дели на класе, родове, епохе и било какве огранке, увек су нешто, мање-више, вештачко. Природност поступка приликом одређивања граница је у ономе што се може назвати очигледношћу, осећањем, уметничким, такорећи, тактом. Тако се ради и у природним наукама*.

На основу овакве очигледности ја мислим да се читав период европске историје до Карла Великог може сматрати аналогним историји Грчке из херојских времена тројанског рата и похода Аргонаута; време Нибелунга би одговарало времену Хомера. У римској историји овом периоду, по свему судећи, одговара време пре оснивања Рима или, можда, и читав припремни период

првих царева. Разлика је само у степену поузданости догађаја. За историју смутног, припремног периода Европе стоји нам на располагању релативно велики број, више или мање, поузданих сведочанстава.

Кад је у питању историја припремног периода Хеладe, ми се ни на шта не можемо ослонити, сем на поетску истину Хомерових стихова. За најранију историју Рима немамо чак ни то.

Примењујући аналогiju и даље, можемо рећи да период јеврејске историје од Мојсија до Судија опет одговара периоду лутања, упада- припремних борби пред формирање државе. И овде, као и за европску историју, нама стоје на располагању сведочанства, која неки могу и да оспоре, али која су, у крајњој линији, доследна и јасна.

Халдејци из времена Нимрода, Иранци из времена Астијага и Кира - зар то није исто?

Сва разлика је, понављам, прво, у степену истинитости сведочанстава, којима располажемо кад су у питању те припремне епохе, у количини и квалитету података који су до нас дошли; а, друго, у оним најбитнијим, урођеним карактеристикама, које су имали различити народи и племена на почетку свог буђења за историјски живот. Тако је, на пример, код Јевреја доминирао свештенички, теократски, истовремено, родовни карактер, код Грка и Римљана, блиских по пореклу - муниципални, код Европљана, и, можда, Иранаца - сеоско-аристократски, феудални.

Ове карактеристичне црте, тек наговештене у првобитној једноставној и безбојности, одредиле су касније целокупан карактер њихове историје. Тако су код Римљана и Грка, и религија, и аристократија, и монархистичко начело добили муниципални, градски карактер. У Европи су и аристократија и монархија добиле феудални карактер, изражен у већој мери тамо где је утицај муниципалних предања Рима био слабији - у Немачкој и Енглеској.

Утицај германског феудализма индиректно је одредио и светску власт папе и његов духовни ауторитет.

Генијални Гизо, у својој "Историји цивилизације", и Пихлер, у својој књизи "Папство и источне цркве", на исти начин развијају мисао да је на Истоку

* Линејев систем је *вештачки*; систем другог ботаничара Bernard de Jussieu је *природан по својој целовитости*, по свеукупности карактеристика.

император био све; аристократија није постојала, централизација је била јака, и зато је црква још могла да се ослања на тог императора. А шта је могао да уради римски епископ међу мноштвом западних кнезова, полуцарева, полувелможа, полуразбојника, ако не да прво повећа своју политичку независност ради несебичног служења цркви, а да касније и сам тежи власти и доминацији?

Управо јачање папине власти, раскид са византијским Истоком, прихватање императорске титуле од стране Карла Великог и упади Нормана (последња појава у склопу тзв. сеобе народа, бар на Западу) - чине епоху од које први пут почиње јасно да се оцртава физиономија Западне Европе, и то из германског, припремног хаоса, с једне стране, и, читавом првобитном хришћанству, заједничке византијске компоненте, с друге.

Пошто је добила свога цара, Европа је, настојећи да опонаша Византију и да јој истовремено тера инат, кренула сасвим другим путем, а да тога није ни била свесна.

Зато тек IX и X век, а никако не V, треба сматрати почетком, у правом смислу речи, европске државе, која је постепено одредила и сам карактер западне културе, те нове универзалне цивилизације, која је заменила и хеленско-римску, и византијску и, готово истовремену са овом последњом, краткотрајну цивилизацију Арабљана*.

Европска цивилизација се формирала од византијског хришћанства, германског витештва (феудализма), хеленске естетике и философије (којој је Европа више пута прибегавала ради освежења) и *оцримских муниципалних начела*.

Борба ова четири начела наставља се и данас на Западу. Муниципално градско начело (буржоазија), од прошлог века победило је сва остала *иизопачило* (или, ако хоћете, просто изменило) карактер и хришћанства, и германског индивидуализма, и римског ћесаризма, и

Гизо је склон да почетак француске државе помери још касније, од Ига Капета (987-996). У сваком случају, ја сам рекао - IX и X век.

хеленских, како уметничких тако и философских, традиција.

Уместо хришћанских *загробних* веровања и *аске-тизма* дошао је *овоземаљски хуманистички утилитаризам*; уместо мисли о љубави према Богу, о спасењу душеи *сједињењу* с Христом - бригае о *свеопштој практичној користи*. Данашње хришћанство више није Божанско, више није оно утешно и, истовремено, страшно учење, већ чаврљање одојчета, алегорија, морална басна, чије је стварно тумачење - *економски и морални утилитаризам*.

Аристократско незајажљиво наслађивање мислећим сладострашћем, "некорисном(!) апстрактном философијом и штетном истанчаношћу узвишене идеалне уметности" - све ове стране западног живота, који је наслеђен или непосредно од Хеладe, или посредно преко Рима из времена Лукула и Хорација, такође су изгубиле свој господски, царски карактер и добиле демократски, који је био доступан свакоме и који је, због тога, *неизбежно био тривијалнији и ружнији, штетнији и деструктивнији* за стари поредак. Лична права појединца, благостање свих (изрођавање, демократизација германског индивидуализма и хришћанска лична доброта, која се претворила у превентивни *безлични* хладни утилитаризам) и овде играју своју улогу.

"И ја имам иста права" - говори сваки појединац и кад су у питању уживања, заборављајући да "*quod licet Javi, non licet bovi*"* приличи Лују XIV, а не приличи Гамбети и Руместану.

Монархистичка власт на Западу, која је свуда представљала спој германске феудалности и римског ћесаризма, била је ослабљена и ограничена снагом муниципалне буржоазије. Кад је реч о германском индивидуализму, који је довео до тога да су Германи, још од времена Тацита, смрт претпостављали телесној казни, то начело, које је некада служило за учвршћивање европске дисциплине (јер је представљало привилегију мањине, која је обуздавала остале), сада је постало својина сваког и сваки појединац каже: "*Monsieur! Tous les hommes ont les memes droits!*"*** (Питамо се, шта је то: догма вере или факт егзактне науке?)

* Што је дозвољено Јупитеру није дозвољено бику (лат.)

** Господо, сви људи имају једнака права! (фр.)

Међутим, како-год било, ми у историји Западне Европе видимо следеће:

Од IX па приближно до XV, XVI и XVII, а донекле и XVIII века, она *серазнолико и неравномерно развијала*.

Одвремена Карла Великог, (од! ХиХ века), који је под својим скиптромујединио скоро читав копнени део Европе, осим северних и јужних делова, почињу јасније него раније да се оцртавају будуће границе појединих европских држава. Католичка шизма све више долази до изражаја

Ускоро после смрти Карла Великог појављују се Нормани, чије ће мешање у Енглеској, Италији и Француској допринети коначном утврђивању државног поретка, политичке форме тих земаља Нормани (заправо Скандинавци са севера), који су недостајали Карловој империји, дошли су на југ сами, да надокнаде тај недостатак и својим мешањем, чвршће него раније, повежу по духу сву Европу, од поларних земаља до Средоземног мора.

Од тог тренутка посебне европске државе и општа европска цивилизација развијају се много одређеније и јасније.

После јединствене персијско-мидијске цивилизације у свету је загосподарила хеленско-македонска култура, ову је, опет, заменила јединственаримска; византијска (васељенска) култура делом је била (у својој источној половини) наставак исте римске државе, а делом је, у оној другој половини, оначувала, као хеленска, у својим недрима нову, исцепкану на свој начин, европску културу.

Јединствена по духу, по културним и животним идеалима, нејединствена у државним интересима, Европа је, тако, постајала све разноликија и све хармоничнија; *јер хармонија није мирно једногласје већ плодотворна, стваралачка, понекад и жестока борба, Таква је их хармонија саме ванљудске природе, на коју реалисти желе да сведу човечији живот.*

Ја овде нећу нашироко говорити о правној, религијској, обласној, сталешкој, етнографској и уметничкој разноликости Европе од времена Препорода па до половине XVIII века То је познато, и, ако желимо да се детаљније тога подсетимо, довољно је да отворимо

било који приручник или дело из опште европске историје, на пример, Вебера, Прево-Парадоља и др.

Кад је реч о разноликости, сви се историчари слажу; сви подједнако сведоче о *ТОМ богатству садржаја који су обуздали деспотске форме разнородне дисциплине*. Многи писци виде у томе само зло; јер они не стоје на реалном становишту објективног истраживања, већ на неком унапред прихваћеном гледишту слободољубља, благостања, демократије и хуманости. Они се према предмету односе ненаучно и скептички говоре: "Шта ме се тиче како ће се то завршити", они о свему суде, имајући у виду коначни циљ (забрањен за реалисте у науци), "они имају правац", међутим, чињенице остају чињенице, и ма каква била пристрасност писаца, историја открива у овом случају код свих исту појаву *развоја; процес постепеног усложњавања слика, како општеевропске, тако и оних појединачних - Француске, Италије, Енглеске итд.*

Ма од кога пошли: од протестанта и конзервативца Гизоа, прогресисте Шлосера, рационалисте и либерала Бакла, Вига и естетичара Маколија - сви ће се они сложити кад је реч о нашем предмету.

Исти закључак даће нам не само историчари, већ и романописци, и добри и лоши, и песници, и публицисти, и најкраћи уџбеници, и најопширније монографије, и најповршнији историјски прикази. Исти закључак са те *објективне реалне* тачке гледишта даће нам и Валтер Скот, и Шекспир, и Александар Дима - отац, и Гете и Џ. Ст. Мил (види његову књигу "Слобода"), и Прудон, и Вилхелм фон Хумболт, и озбиљна монографија Пихлера о подели црква, и сваки добар уџбеник.

Од XIV и XV па до краја XVII, негде и до половине XVIII, па чак и до почетка нашег века, Европа постаје све сложенија и сложенија, она све више јача, проширује се на Америку, Аустралију, Азију; ширење се затим и даље наставља, *док сложеност полако губи боју, почиње стапање, брисање оштрих морфолошких граница, религијске антитезе постају мање уочљиве, области и читаве земље постају све сличније, сталеси нестају, разлике у ставовима, васпитању и карактерима све више бледе*, у теоријама се проглашавају: *"les droits de l'homme"**, која се затим бурно примењују у пракси

*Права човека (фр.)

прво у Француској 1789. и 1793. г., а касније, у XIX веку, мирно и постепено, свуда. Онда се, опет у теорији, ова политичка једнакост (упрошћавање) проглашава за недовољну и *тражи једнакосту свему, потпуно једнакост, економска, образовна, полна*; теоретски захтеви овог поновног, потпуног упрошћавања налазе, на крају, своје разрешење у следећа два идеала: у Прудоновом државно-анархичном и породично-деспотском идеалу и у сексуално-распусном, али државно-деспотском комунистичком идеалу (Кабе, на пример, и други).

Праксу политичког и грађанског стапања Европа је преживела; ускоро ћемо, можда, видети како ће она поднети покушаје економског, образовног (васпитног) и полног, тј. *коначног, упрошћавајућег стапања*.

Није на одмет ако напоменемо да без одређене *forme (без деспотизма, заправо)* нису могли да прођу на Прудон, ни комунисти; први је желео да целу земљу прекрије малим породичним самостанима, у којима би муж-патријарх командовао редовницима - женом и децом, без икакве државе. Комунисти би, опет, желели да читаво човечанство поделе по утилитарним киновијама, у којима би царевао општи грех, под руководством ничим ограничаног атеистичког конвента

И ту и тамо видимо враћање дисциплини. *Les extremes se touchent.* *

Дакле, од XVIII века цела Европа *се постепено уједначава, поновно се стапа, Она је била једноставна и у стапању уједначена* до IX века; она опет жели да буде безоблична смеша у XIX веку. Она је проживела 1000 година! Онавишенећеморфологију! Она прекотог стапања тежи идеалу *једнообразне једноставности*, али, не приближивши му се ни из далека, она мора да падне и уступи место другима!

У почетку међу собом врло слични келтско-романски, келтско-германски, романско-германски *ембриони одавно су постали различити, развијени организми и сада маштају да опет постану слични скелети*. Храст, бор, јабука и топола нису задовољни оним карактеристикама које су се код њих формирале у периоду цватуће сложености и које су доприносиле великој разноликости опште слике западног раскошног врта; они

заједно плачу због тога што их још увек држи на окупу некаква кора, што још носе остатке неког тешког лишћа и штетних цветова; они маштају да се слију у једно упрошћено средње пропорционално дрво.

"Организација је трпљење, ограничавање: ми више не желимо ограничавање, не желимо више разнообразну организацију".

Свуда исти, мање или више демократизовани уставни. Свуда германски рационализам, псеудобританска слобода, француска једнакост, италијанска распуштеност или шпански фанатизам, који служи истој распуштености. Свуда грађански брак, свуда презир према аскетизму, мржња према таласејој подели власти (не својој власти, већ власти других), свуда слепо надање у земаљску срећу и потпуну земаљску једнакост!

Свуда фаталистичка, несхватљива заслепљеност! *Свуда реална наука и свуда ненаучна вера у изједначавајући и хумани прогрес*.

Уместо да на примеру из 70-их година види да је демократија свуда погубна, - аристократска и песничка Пруска се непромишљено утапа у либералну, измучену, безвољну и неверујућу пан-Германију, она заборавља да расцепканост, која је некад била штетна по јединство поретка, ни сада не погодује јединству анархије. Слични темпераменти, слични организми лакше подлежу истим епидемијама!

Сложеност машина, сложеност администрације, правног поретка, сложеност потреба у великим градовима, сложеност деловања и утицаја штампе и књига, сложеност метода саменауке-све тош//е оповргло могу тврђу. Све су то само оруђа мешања и стапања - *то је исполински млин, који све и свакога мрви у једној ступи псеудохумане тривијалности и прозе*: све је то сложени алгебарски поступак, који настоји да све и свакога стави под заједнички именитељ. Методе егалитарног прогреса су сложене, *циљ је груб*, једноставан по замисли, по идеалу, по утицају и т. сл. Циљ свега је - просечни човек; *буржуј* спокојан међу милионима исто тако *просечних*, исто тако покојних.

*Крајности се додирују. (фр.)

ГЛАВА X (Наставак истог)

Једна од најјачих предрасуда у наше време је предрасуда да је централизација сама по себи безусловно штетна.

Обично се има у виду централизација Француске.

Међутим, несрећа уопште није у самој централизацији власти; несрећа је у *мешању и стапању форми живота, уједнакостиправа, у једнообразности субјективног еудемонистичког идеала и у, захваљујући томе, слободнијем сукобљавању интереса.*

Што су сличнији темпераменти, заразе су опасније, *захтеви исветнији!*

Ако ствар не посматрамо са становишта *свеопштег добра*, већ са становишта *очувања државе* или поретка, видећемо да ни недавна централизација Француске, ни исцепканост Немачке или Италије, ни независност провинција у некадашњој Шпанији, ни децентрализација великобританске земље, ни разнородно хоризонтално (тј. корпоративно сталешко) раслојавање читаве раније Европе нису сметали ниједној посебној држави на Западу да остане неприкосновена и допринесе свему великом и бесмртном за човечанство.

Није централизација сама по себи опасна по земљу; напротив, она је спасоносна све док је тле, које се налази под влашћу, разнобразно; јер, несвесно или полусвесно: *"Divide et impera"* је закон природе, а не језуитизам и подлост, како мисле многи људи нашег времена

Док постоје сталежи, док провинције не личе једна на другу, док је васпитавање различито у разним слојевима друштва, док претензије нису исте, док племена и религије нису изједначени у општем индиферентизму, докле је власт, више или мање централизована, - нужност. И онда, кад све те боје почну да бледе и да се мешају, централизација власти опет *остаје једини спас оддање демократизације живота и ума.*

Шпанија никада није била централизована у оној мери у којој је то била Француска, а зар је њен положај бољи?

Подели, па владај! (лат.)

А Италија? Да ли је она јака? Да ли је њен дух плодан?

Зар није јасно да се тај, какав-такав, ред у њој одржава захваљујући не унутрашњем духу, већ спољашњим условима опште политике. Зар нам, кад објективно сагледамо недаровитост, прозаичност, духовну жаловост те псеудо препорођене Италије, не пада на памет да до њеног уједињења можда и није дошло да би серазвио сложни и ујединству издвојени итализам, већ да би се индиректно ослабиле Француска и Аустрија, да би се дубље поткопале одбрамбене снаге папизма, да би се отворио пут даљем свеопштем западном стапању? Италија је само постала сличнија Француској из времена Луја-Филипа и ништа више. Само, много сиромашнија Јлдоомпродуктивношћу управо због тога што је све то *старо!*

А социјализам? Зар он нема присталица у Италији? Ако је многоречиви и машталачки период социјализма прошао, утолико горе! Значи да он свија гнездо радије у безвредној, него надареној гомили!

Једно је јасно: Европа је у XIX веку прекорачила судбоносних хиљаду година државног живота.

Шта се догодило с њом?

Она је, понављам, у *свом општем изгледу уједначена*; она је *кренула путем поновног стапања*, њени саставни делови постали сумного *сличнијине*г раније, *многоједнообразнији*, а *сложеност метода* прогресивног процеса личи на *сложеност неког озбиљног патолошког процеса*, који, корак по корак, води *сложени организам поновној упрошћености* леша, *костура и праха!*

Уместо организоване разноликости, све више *прео Ђлађујеразлагањенаједнообразне елементе!* Ова чињеница је, изгледа, неоспорна; исход може бити споран, слажем се; ја говорим само о савременим појавама, и ако ту слику упоредим са сликама свих старих држава у тренутку непосредно пред њихову пропаст, ја видим и у историји Атине, и у историји Спарте, целе Хеладе, Египта, Византије и Рима само оно опште што претходи крају: уједначавање, брисање разлика, свеопште унижавање и стапање, видим углачане белутке уместо оштрих *кристала*, видим дрвеће и семе, који више не дају лишће и цветове као раније, већ неким новим, другим световима служе за грејање и храну.

Данашњи прогрес не представља процес развоја: он представља процес поновног стапајућег упрошћавања, процес пропадања за оне државе у којима је настао, које су га прихватиле...

Понекад... чини се *за читав свет*. Јапан се, на пример, такође европеизује (пропада).

Шта су европске државе учиниле од себе, прекорачујући кобну границу од хиљаду година?

Оне су све, више или мање, оштетиле ону државну форму која је била створена у периоду њихове цватуће сложености. Оне су постепено изневериле онај систем апстрактних идеја, утврђених изван личних, субјективних потреба, идеја које су настале у морфолошкој фази развоја и које су се наднеле над европске народе као застава, као велика сенка која показује пут.

Крајем XVIII и током XIX века, на тле Европе стигле су, тада погрешно схваћене, англо-саксонске *конституционе* идеје.

Шпанија је била апсолутистичка, али децентрализована монархија. Учињен је покушај да она постане уставна, ограничена; да се ослаби власт и ојача, *сконцентрише представништво народа*,

Приближавање Шпаније овом лажнобританском типу упропастило је, ионако већ бледу, *општу* јуристичку *слику Британе*.

И шта смо видели? Шта се догодило у Француској, чија је историја толико позната, јасна и поучна! Она је по својој државној форми представљала централизовану, аристократску, католичку аутократију.

Варљиви, пламени сјај 89. године изменио је све то. Од тог тренутка Француска је све више ишла у правцу *стапања, поравњавања*, док 71. године није показала да она има *много људи, а нема правог човека, вођу*. Вође не ствара парламентаризам, већ стварна слобода, тј. *нека слобода самовоље (самовлашћа)*. Треба уметивладати без скрупула!

И шта се десило? Управо од 60-их година, када је либерална партија јадних Жил-Фаврова и К почела да доживљава успех, када су Наполеону III почели да везују руке, догодиле су се грешка за грешком, несрећа за несрећом.

Није власт крива, крива је непослушност!

Сада је у Француској готово довршен процес *поновног стапања и поједностављења*. Француска је демократска република. А да ли је она стабилна?

Шта ради Немачка?

Напоменимо, прво, да су политички умрле скоро све државе средње и јужне Немачке, тј. оне у којима је, нарочито после 48. г. *дошло до веће једнакости и слободе* и већег *рационализма* (Рил је уметнички сјајно описао то стапање у средњој Немачкој).

Још само католичка Баварска показује знаке живота, захваљујући својој *специфичности, својој заосталости* (код Рила има дивних запажања о баварским сељацима).

Победу над свима иу свему однела је Пруска, која је имала: 1) побожног и схоро самовласног краља; 2) лош устав, тј. такав који је власти давао могућност да дела; 3) привилеговано црноручно јункерство. Управо све оно што није постојало или је постојало у мањој мери у средњој Немачкој 66. године или у Француској 70-их година.

А... шта даље?

Ренан, који је био, изгледа, либерал само кад је у питању религија (што је, наравно, најгоре), после пораза француске демократије, која се више обрнула без императора него са њим, узвикнуо је у очајању да држава не може да живи без аристократије; али, пошто нико не може да се врати уназад, нека се, каже он, настави наше *демократско пропадање! Ми ћемо сепотрудити да се осветимо својим суседима, преносећи исту заразу на њих.*

Убрзо после тога *Тајмс*је објавио следеће: "Освета Француске се остварује - стара Пруска се демократизује", итд...

И... шта видимо: утицај пруске аристократије у околним државама је опао, католичка партија и црква су изложене прогонима тако да је и само протестантско свештенство збуњено, уводи се обавезни грађански брак... (тј. правни конкубинат).

Кад говоримо о свеопштој писмености, свеопштој народној војсци и свеопштем јединству, о железничким путевима на све стране и т.сл., онда морамо знати да су то ствари са две оштрице: данас су погодне за ред, сутра за рушење. *То све служи истом поновном стапању и изједначавању.*

Спољна политика између Словена и Француза је доста нестабилна.

Либерали су јаки по свом опозиционом ставу и фразама у мирно време. Либерали XVIII века су имали да пруже простом *народу нове идеје, старе мржње иматијалне интересе.*

Постојили све то и код данашњих либерала?

Аустрија, побеђена под Садовом, искрено је први пут крочила у еру *слободе и једнакости* и *-распала се надвоје*, а сада из дана у дан страхује да се не распадне на пет-шест делова.

Турска - и она се једва држи, и то не сама, држи је спољна ситуација и унутрашњи раздор међу хришћанима. И откад тако? Откад је у већој *мери и једначила права и положаја њудидругеве*, откако се демократизовала на свој начин. Да је још добила парламент, како су хтели Енглези, у жељи да паралишу утицај Русије и генерала Игњатјева на самодржачког султана, да је либералним зађевицама била придодата и егалитарна слабост, Турска се не би одржала ни неколико година.

Остаје још Енглеска. У њој се егалитарни процес још није тако јасно испојио*. Што се тиче либерализма у уском, чисто конституционом или политичком смислу, он је већ одавно постао својствен природној организацији ове земље.

Ако проширимо појам слободе, онда се она у одређеном смислу обавезно подудара са једнакошћу. А такве слободе у Енглеској није било.

Ни за дисиденте у Енглеској, ни за католике уопште, ни за Ирце, ни за сиромашну класу не може се рећи да је постојала потпуна слобода, чак ни политичка. Слободне институције у Енглеској биле су до скоро тесно повезане са привилегијама англиканске цркве.

Једнакости, схваћене у широком смислу, било је у Енглеској у почетку, можда и више него, на пример, у Француској, али је касније, управо са приближавањем цватућег периода (Елизабета, Стјуарти, Вилхелм Орански и Џорџи) и правног и фактичког јединства било све мање. И Енглеска се, као свака друга држава, као свака нација, сваки организам, и још више, као све што посто-

Реформе Гледстона сада су и Енглеску готово изједначиле са другим земљама на путу погубног стапања (1885).

ји у простору и у свести (као дрво, као човек, као филозофски системи, као стилови у архитектури) подвргла свеопштем закону развоја, који се састоји у постепеном усложњавању садржаја, који до неког времена држи депотизам форме; по оном истом закону по коме се све прво индивидуализује, тј. тежи вишем јединству у већој разноликости (оригиналности), а затим расплињује, стапа, поново упрошћује и деградира, мрви се и пропада.

На први поглед, чини се да је Енглеска на неки начин имала више среће од других земаља Европе. Али, једва да је тако. Ипак, погледајмо пажљивије.

Наравно, Енглеска је имала срећу пре свега зато што је дуго продавала своје гориво у великим *колтинама*. Енглеска се демократизовала на *новом терену* - у Сједињеним Америчким Државама.

САД су *просторно* повезане са Великом Британијом, као што је Француска XIX века временом повезана са Француском XVII века. Америка Вашингтона и Линколна и Француска Наполеона I и Наполеона III су подједнако демократски уједначене и поједностављене земље, које су настале захваљујући процесу поновног стапања, прва из Енглеске Елизабете, Вилхелма III и Пита, а друга из Француске Франсоа I, Ришелеа и Луја XVI*.

Кад сам говорио о процесу поновног стапајућег упрошћавања, ја сам, чини ми се, рекао: до потпуне првобитне племенске простоте и безизражајности државе и нације никада не долазе пре свог коначног уништења или потпуне поробљености. Оне до последњег тренутка чувају неке црте из свог цватућег периода. Тако је Спарта завршила живот са два цара. Рим са сво-

Сједињене Државе су савремена Картагина. Цивилизација врло стара, халдејска, у упрошћеном републиканском виду, на новој, чистој земљи. Уопште, Сједињене Државе не могу никоме да служе као пример, као Рим и Русија, на друге *несличне* земље, на Канаду, Мексико, Антилска острва и себе награде тим *новим шаренилом* за, изгубљену у последњој борби, *унутрашњу сложеност лоретка*, бити потребна монархија? Многи који су живели у Америци тако мисле.

ЈОМ законитом диктатуром императора и чак са сенком Сената.

Атина је одбројавала своје последње дане заједно са истински омиљеним демагозима, на челу са Демостенима и Фокионима.

Византија је пала с православним царем на зидинама новог Рима итд.

Да бисмо се још једном уверили да примери, које сам више пута наводио не само из политичког живота, већ и из саме природе и историје људског духа, нису били употребљени као реторичка компарација, већ као покушај да се реалистичким свеопштим законима објасни историја развоја и, посебно, пада држава, поменимо овде и то да и у свему постојећем видимо исто. Видимо, заправо, да се у процесу пропадања и смрти до последњег тренутка чувају неке црте, које су се испољиле у периоду процвата и сложености.

Тако ембриони свих животиња личе једни на друге; они су врло једноставни и разнообразни; ембриони сисара су у почетку готово потпуно истородни и слични међу собом; међутим, остаци разних животиња се још доста разликују - све док се не претворе у прах (на пример, скелет кичмењака, спољни омотач угинулих чланконожаца, љуштуре мекушаца итд.).

Дрвеће које се сасушило и изгубило лишће, на пример, још чува трагове сврје раније организације: оно је простије, једнообразније, мање сложено него раније, али пажљиво око, око искусног посматрача, већ по изгледу коре, по општим контурама стабла и грана, по расту разликује које је дрво - хрест, које - јабука, а које - јаблин или маслина.

Тако је и протестантизам, који у почетку није био ништа друго до поновно упрошћавање католицизма, сачувао у себи, ипак, и неке црте Римске цркве.

Пошто смо направили ову нужну напомену, вратимо се на англо-саксонску историју.

Дакле, Велика Британија је у почетку избегла стапање и упрошћавање пребацивши га преко океана, чиме је себе, бар привремено, спасла од унутрашње експлозије и насилне демократизације у властитој кући.

Међутим, она, ипак, није успела да се у потпуности и сама тога спасе. *Принудни губитак упрошћене прекоатлантске Енглеске* догодио се скоро истовремено са *принудним унутрашњим стапањем Француске*. Обе

ове појаве спадају у другу половину прошлог века (тј. XVIII века - нап. прев. ј).

Владајући ИНДИЈОМ, Аустралијом и другим колонијама, освајајући час Канаду, час Гибралтар, припајајући час Малту, час Јонска острва, Велика Британија је компензовала тај губитак новом разноликошћу ван својих граница, слично старом Риму, који је, *захваљујући стапању и упрошћавању у циљу унутрашње једнообразности*, као и истовременом присвајању нових, *посебних и неравноправних*, у поређењу са њим, земаља, дуго продужавао своје битисање.

Закон разноликости, која доприноси јединству, и овде остаје на снази.

Освајање егзотичних земаља је једини спас код започетог процеса поновног стапања.

Међутим, 20-30-их година, и у самој Енглеској је почео процес демократизације.

И у њој су се појавили радикали. А ти радикали су често, баш због тога што су настојали да државни тип Велике Британије приближе типу Европе (оне континенталне), и у будућности упросте, а у садашњости уједначе слику целог Запада, били централизатори. Такав је, на пример, у многим ситуацијама био и сам Џон Стјуарт Мил.

Разнородне и специфичне особености енглеске организације полако су почеле да се бришу, занимљиви обичаји да нестају, живот у провинцијама да се уједначаје. Права католика су била изједначена; у васпитању и укусу једнообразност је постајала све присутнија. Лордови се нису устезали да раде као директори банака. Средња класа, као и у другим земљама Европе, већ је преовлађивала. *Владавина средњехласе такође је представљала упрошћавање и сталање; јер, она је, у суштини, тежила да све сведе на општи тип тзв. "буржуја".*

Зато и Прудон, тај симплификатор *excellence*, са жаром уверава да је *циљ читаве историје у томе да се сви људи претворе у скромне, једнако паметне и срећне буржује, који неће много радити.* "Будимо радикални сада у својим побудама, - узвикује он, - чак бисмо што пре дошли до тог просечног човека, кога је пре свега створио tiers etat Француске!"

Леп идеал! И опет људи у многим земљама иду трагом Француске. Вести из Енглеске доносе да г. Брајт*

на пример, у СВОЈИМ говорима изражава нестрпљење: "Када ће Енглеска постати стварно слободна земља?"

Занимљиво је са оваквим *говориманапредних* Енглеза упоредити уздахе кајања многих несумњиво паметних Француза, на пример, Ренана.

Жалосно ће бити ако нам се да прилика да видимо како Енглези узимају часове закаснеле мудрости код лудих Француза. Нека Бог да да грешимо у свом песимизму!

Мудри поступени ток егалитарног процеса мора, по свему судећи, да *најближу* будућност нације има другачији утицај него што на ту *најближу* будућност имају бурни преврати, који се предузимају у циљу тог истог егалитарног процеса. Међутим, кад је у питању *даља будућност, дејствоје*, мислим, *слично*. Прво мирно стапање, а онда нарушавање дисциплине и необузданост.

Једнообразност права и, већа него раније, сличност васпитања и *попожајанеуништава антагонизам интереса*, већ га, можда, и појачава. Јер *супотребе* *ипретензије* *сличне*.

Поред овога, запажа се да свуда, пред крај живота државе, економска неједнакост јача паралелно и истовремено са јачањем политичке и грађанске једнакости.

Патње се не умањују; оне су само друге природе, дубље се доживљавају са накнадним изједначавањем појмова, укуса, потреба, до чега долази после сложеног, цватућег периода у друштвеном животу.

Хипотеза о поновном упрошћавању и стапању, коју сам покушао да изнесем, има, наравно, више семиолошки него каузални (него етиолошки) значај.

Поновно упрошћавање и поновно стапање су карактеристике, а не узрок распадања државе.

Основни узрок, међутим, треба, највероватније, тражити у људској психологији. Човек је незасит, ако му се да слобода. Човекова глава нема форму шлема каква су носили гардисти у време цара Павла, плоснат са задње стране, где је у мозгу центар за осећања и страсти, висок и проширен напред где је ум. Захваљујући развоју управо ових задњих делова нашег мозга, *ширење* рационализма у друштвеним масама (другим речима, гајење, већих него раније, *претензија на тобожњеразумеванје*) доводи само до надраживања рушилачких страсти, уместо њиховог обуздавања од стране аутори-

тета. Тако се показује да је наиван и ауторитетима подложен човек, при строжој оцени, ближи истини од самоувереног и уображеног грађанина, изједначеног и либерално распуштеног друштва. Неписмен, али религиозан и послушан руски сељак емпиријски је, да тако кажемо, ближи стварној животној истини, него неки рационални либерал, који глупо верује да ће сви људи једном бити срећни, да ће сви бити племенити, подједнако паметни и разумни.

Зар се реалисти не би смејали ономе ко би рекао да су прави углови једнаки међу собом само захваљујући грешци наших очева, а од данас и убудуће ће све бити друкчије на овој јадној земљи?...

Лукаве интриге властодржаца и доминирајућих класа учиниле су да се земља окреће око сунца. То није корисно за већину. Ми ћемо учинити да се она од данас окреће око Сиријуса! Прогрес ће нарушити све основне законе природе... Животиње ће мислити јетром, вришћину-плућима, ићинаглави!.. Свећелије, сваткива биће истородна, сви органи ће обављати исте функције и све то у потпуној хармонији (не антитеза, већ сагласност!).

Ако је и у Енглеској процес демократског упрошћавања дошао доста јасно до изражаја, онда јој можемо од срца пожелети да се даљи ток процеса одвија што спорије, како би она што дуже била поучан пример слоге и очувања. Али можемо ли да уверавамо себе да је Енглеска Гледстона и Брајта исто што и Велика Британија Пита и, чак, Р. Пила?

Р. Пил је био велики државник: он се врло нерадо повлачио пред прогресом стапања и поравњавања. Говори је: "Не налазим више да је *могуће* настављати борбу".

Поновимо још једном: све државе Запада биле су у почетку сличне међу собом, онда су постале врло различите и унутрашње сложене, а сада опет све теже да се приближе једна другој на бази егалитарне распуштености. Озбиљан, солидан психички карактер нације ту ништа не може помоћи.

Тврди и тешки предмети, сударајући се у хаосу, делују једни на друге много разорније него меки или лаки.

Све се стапа, и све растапа.

ГЛАВА XI

Упоређивање Европе са старим државама

Здање европске културе било је много веће и богатије од оног које су створиле раније цивилизације.

У животу Европе било је много више разноликости, више лиризма, више свести, више разума и више страсти, него у животу других, раније несталих, историјских светова. Број првокласних споменика архитектуре, знаменитих људи, свештеника, монарха, ратника, управљача, уметника, песника је био већи, ратови страшнији, философијадубља и богатија, религијанеупоредиво страственија (у поређењу, на пример, са хеленско-римском), аристократија изразитија од римске, монархија у појединим државама одређенија (у већој мери наследна) од римске; уопште, сами принципи који су ушли у основу европске државе били су много сложенији од оних у древним временима.

Да би се пољубљало то сложено (види о овоме код Гизоа у "Историји цивилизације"), величанствено и раније невиђено здање, била су потребнајача средства од оних која су постојала некада. Старе државе су се упрошћавале готово случајно, емпиријски.

Европске државе се упрошћују самосвесно, рационално, систематично.

Старе државе нису свесно проповедале религију прогреса. Оне су еманциповале личности, класе и народе у односу на ранији цватући период и то, често, упркос себи, упркос свом идеалу, који је у принципу био конзервативан*.

У жељи да што пре отвори своја племенита циновска недра, Европа је поверовала у демократски прогрес, али не као у привремени прелазак на нову историјску метемпсихозу, не као у корак ка новом нејединству, новој организацији, новом спасоносном деспотизму форме, не! - онајепроверовалаудемократизацију, у стапање, у поравнавање као у идеал саме државе!

Она је ватру исцрпљујуће грознице протумачила као знак избијања првих зуба, као препород државе из сопствене утробе, без дотицања помоћи са стране! Сли-

Ц.Ст. Мил сматра да су сви мислиоци класичне старине били *конзерватори*; тек су *сада*, наводно, људи схватили да постоји *прогрес*.

ка древног света није слика систематичног, рационалног стапања, оног, тако рећи, научно прихваћеног поновног упрошћавања, какву показују државе Европе почев од XVIII века.

У древна времена та кретања су мање изражена, мање уобличена; међутим, можемо бити уверени да је и у старим државама поновно упрошћавање слике - слабљење, покретљивост власти, поткопавање каста, што је имало за последицу нарушавање органичног односа између људи, племена и религија, једнообразније устројство области у односу на претходни период - претходило паду и пропасти.

У неким случајевима, прошлост служи као пример и објашњење за садашњост; у другим, садашњост нам, својом одређеношћу и изоштеношћу, отвара очи за нешто мутно и нејасно у прошлости.

Суштина појаве је иста; њена снага, изражајност могла је да буде различита, у разним условима времена и места.

Подсетимо се у кратким цртама како су завршиле свој живот различите државе у стара времена.

Атинску државу су довели до пропасти њени демагози. То је толико познато да би сваки ђак, који не би знао каква је била улога Клеона, какве су по духу биле Аристофанове комедије, чиме су се завршавали узалудни покушаји Спартанаца, Критије, тридесеторице тирана, Пизандра и др. да обнове аристократску управу у граду у коме је владала анархија, добио јединицу.

Уређење Атине, које још од Солоновог времена није било превише аристократско, после Перикла дошло је потпуно егалитаран и либералан карактер.

Што се тиче Спарте, она је ишла другим путем, била је сиромашнија, али јача по духу; међутим, и са њом се пред крај десило исто што и са данашњом Пруском: сиромашнија, суровија и аристократскија држава победила је другу државу, развијенију у трговачком погледу, богатију и демократичнију, али се и сама заразила њеним недостацима.

Спарта је пред крај свог постојања изменила само једну битну црту у свом животу! Она се ослободила спуштајуће форме свог аристократског сталешког комунизма, по коме су сви чланови неједнаких хоризонталних слојева једнаки међу собом.

У њој је дошло до веће политичке, а мање економске једнакости.

Око 400-350. г. преХр.п., друштвена имовина је била проглашена за приватну (као и на другим местима), и свако је могао њоме да располаже како је хтео, свако је добио право да се богати или сиромаша по сопственој вољи.

Организација Спарте, дорска форма, искварила се и почела постепено да се приближава оном општем средњем типу, коме је тада свесно тежила Хелада.

Реакција цара Агесилаја и Клеомена у корист Ликургових закона је имала исто онако мали успех као и реакција атинских олигарха.

Кад је реч о општој историји пада Хеладе, најбоље је навести одломак из Веберовог приручника. За тако широка питања добри уџбеници су најбољи ослонац. Они обично допуштају само оно што су признали сви, цела наука.

"Ми смо видели, - каже Вебер, - да је грчки геније мало-помало уништио и разбио строге форме и уске оквире источне (ја бих пре рекао првобитне) организације, проширио личну слободу и једнакост за све грађане до крајњих граница, да би се, на крају, у тој борби против свакојаког ограничавања личне слободе, било традицијама и правима, законом или приликама, изгубио у свеопштој поремећености и нестабилности". Даље не наводим (види Веберову "Свеопшту историју", закључак о грчком свету, последње странице).

Навео сам одломак из популарног немачког приручника

Међутим, исто ћемо наћи и у Гервинусовој "Историји XIX века".

Гервинус почиње своју књигу констатацијом да постоји велика сличност између последњег периода пале Хеладе и данашњег тренутка победничке Европе.

И он верује у будућност: "Историјска размишљања су ме спасла од устрепталих очекивања која узбуђују друге, и тако ме сачувала од многих заблуда, истовремено, та размишљања ми никад нису ускратила утеху и подршку". То су речи познатог научника. Међутим, он не каже на какву управо утеху рачуна, на свеопшту срећу, купљену по цену макар и пропасти савремених држава, или на дуготрајни државни живот савремене

демократије? Пре ће бити да он мисли на последње. Врло је важно то разликовати.

Гервинус и у историји хеленизма, и у савременој историји налази сличне појаве.

"Свуда, - каже он, - запажамо правилан прогрес духовне и грађанске слободе, коју у почетку имају само неке личности, затим све већи број појединаца, и, на крају, сви. Касније, када држава пређе свој животни пут, опет видимо да од највише тачке те узлазне лествице развоја (ја бих рекао ширења!) почиње обрнут процес у сфери просвећености*, слободе и власти, који са великог броја носилаца пада на мањи и, на крају, на неколицину.

"У Хелади је пред њен пад господарила тиранија; у Европи данас (каже он у издању из 1852. г.) влада апсолутизам". Гервинус је, очигледно, био под утицајем проглашења Наполеона III за цара и реакције у Немачкој.

Међутим, последице су показале да је Наполеон III још више демократизовао Француску и да је монархистичка реакција у Немачкој, низом политичких антитеза, такође довела земљу до процеса стапања.

И још нешто. Ја не налазим да је тиранија, оличена у једној личности, била карактеристична за целу Хеладу у време пада. Два главна представника хеленизма, Атина и Спарта, пала су као републике.

Ако и македонски монархистички период рачунамо као наставак хеленске државе (што није тако строго^, онда нам остаје да закључимо следеће: *Апсолутизам је једино средство за спасавање на тлу којој је већ доживело поновно стапање и поравнавање; међутим, његова стварност није превише стабилна без прилива нове дисциплинујуће разноликости.*

Грчко-македонске монархије нису биле дугог века; Наполеон III је пао; по тој аналогiji, и будућност обједињене и стопљене Немачке је, у најмању руку, под знаком питања.

Јасно је да ни Гервинус није могао да се ослободи религије "des grands principes de 89**.

* Зар у александријском периоду ширење просвећености у квантитативном смислу није било веће него у епохи стваралаштва?

** Великих принципа 89 (фр.); Реч је о принципима велике француске револуције.

Узроци пада старог Египта исто су тако добро познати као и узроци пада хеленских држава, истина, у нешто општијим цртама.

И ту видимо исто што и свуда. У периоду процвата сложеност и јединство, постојање сталеза, деспотизам форме; затим још веће, изненадно повећање разноликости, захваљујући необично великом приливу странаца (Грка и Феничана за време Псаметиха и Нехоа; *200000 војника јеналустило земљу у време таквог прогреса*), *110* раст богатстава, трговине и занатства, што је имало за последицу већа померања класа и већу динамичност живота, а онда, прво неприметно па све радикалније мешање, изравнавање, стапање и... на крају, готово неочекиван, изненадан пад (Нехо-Лесепс, Камбиз итд.).

Треба ли говорити о Риму?

Његова постепена демократизација је врло добро позната.

У Риму је више пута долазило до стапања. Први пут су се патрицији постепено приближили плебејцима и готово стопили са њима у малом, првобитном Риму. *То је Риму дало, као што увек бива, изненадну снагу*, и он је ту снагу искористио за освајање Италије. Завреме тих освајања унутрашње стапајуће упрошћавање било је компензовано новом разноликошћу, како живота у присаједињеним областима, тако и неједнакошћу права, која су има дата.

А онда је скоро у целој Италији дошло до стапања и изједначавања у правима а, вероватно, и у духу и животу. Почела су освајања најугу и западу, на северу и истоку, различитих држава и народа.

Све аристократске реакције Кориолана, Суле, Помпеја, Брута ни овде нису имале неки трајнији успех, *иако су, наравно, дале својдеодоприноса у смислу неке нама још нејасне пондерације реалних снага друштва*,

Цезар и Август су још више демократизовали државу: њих је на то принудио сам ток догађаја, и за то их не можемо осуђивати.

Време од пунских ратова, закључно са Антонинима, је време цватуће сложености Рима. Поједностављујући се, развезујући себи руке, Рим је постајао све богатији, све разнообразнији и растао је све дотле док силе, које све постојеће бришу и изједначају, нису и у њему превагнеле над силама усложњавања, обједињавања, над организујућим силама.

Каракала (III век пре Хр. р.) је свим грађанима, чије порекло није водило од робова, дао једнака права у целој империји.

У време Диоклецијана (који је и *сам био синроба*), ми смо већ пред вратима Византије. Пошто није имао крај себе сталешко начело, он је увео сложено чиновништво (вероватно према древним источним обрасцима, персијско-халдејским; *јер, све се враћа, само у нешто измењеном виду*). *После њега Константин је примио хришћанство*. Уместо политеистичког, муниципално-аристократског, конституционог, да кажемо, Рима, дошла је хришћанска, бирократска, али ипак муниципална, ћесарска Византија.

Стара хеленско-римска муниципалност, стари римски ћесаризам, ново хришћанство и ново чиновништво по угледу на азијски образац - то су они битни моменти са којима је Византија отпочела свој нови хиљадугодишњи живот.

Као држава, Византија је провела свој живрт искључиво бранећи своје позиције: као цивилизација, као религиозна култура, она је дуго доминирала свуда и освајала нове светове, Русију и друге Словене.

Као држава, Византија није била млада. Она је живела свој други живот - дотрајавала живот Рима.

Њена младост и снага су били у религији. И ъена разноликост је почивала управо на религиозној основи. Занимљиво је да су око X века биле истребљене или угушене све јереси, које су византијском свету давале толико живота и динамичности.

Победа *простог конзервативизма* била је подједнако штетна за државу, као и претерано наглашен стапајући прогрес. Читав Запад је отпао од цркве, а православни (изједначени) Бугари Симеона показали су се опаснијим од паганских Бугара Крума. Империја је на једвите јаде изашла са њима на крај. Црква се, на правивши предах, посветила себи; она је раздрала у главним цртама догме, обреде и каноне, препуштајући детаље разноликости времена и места.

Морални живот цркве није слабио. Свети испосници наставили су на Истоку да делују својим узвишеним примером на паству; било је и мученика; у далекој Русији, под византијским утицајем, ширило се православље, коме је предстојао бескрајно далек пут. Али под том смишљено заустављеном философијом

цркве, наставила је да живи, сиромашнија него раније, *превише покретљива, превише стопљена* у својим деловима, држава. Права су била до те мере изједначена да су обични месари, трговци, војници из разних племена могли да постану не само високи чиновници, него чак и императори.

Од IX-X века слика Византије постаје све упрошћенија, беживотнија, једнообразнија у својој динамичности. То је процес сличан враћању у дивље стање, сличан упрошћавању различитих врста јабука, које постепено постају дивље и обичне, ако се престане са њиховим калемљењем. Оваврста поновног упрошћавања, пропадања, захватила је и Италију после блиставе епохе Препорода; и Шпанију-после Филипа II; она би, вероватно, захватила и Француску после Луја XV, да није дошло до револуције 89. године, *која је миран застој заменила наглим стапањем и смешом прогреса; тиху туберкулозу - еуфоричном колером демократије и свеопште среће!*

Неопходни су нови елементи, али елементи који су узети само из снага свога, или неког нама блиског народа којитакође, слично нама, страда од поједностављивања и стапања, мало су корисни; они, наравно, на неко време, отклањају и спречавају пропаст и, чак, увек доносе период бучне славе, али не задуго. Поједностављајући прогрес већ није подивљаост упрошћујућег и једностраног конзервативизма него последње доношење плода и брзо пропадање. Раскоши је много, отпорност - никаква. Примери Француске из времена републике и I империје, Италије из 59-60. године и, вероватно, Немачке у *скорој будућности* говоре за себе.

Када се једном политичкии сталешки поједноставила, и изједначила држави, по неизбежном редоследу ствари, остаје само једно: или да се распадне, или да се повеже с новим *туђим, различитим* елементима, - да осваја, припаја нове земље, које носе у себи залог дисципине, и да не жури са постизањем дубоког унутрашњег јединства свега, које би, према некаквом плану или узору било претерано једнолично и једноставно.

Шта ће нам на крају рећи велика Персија Кира и препорођена држава Сасанида?

Разуме се, и поред ових напора науке, поред свих натписа на клинастом писму и многих других архео-

лошких открића у последње време, појединости персијске историје су нам мање познате него појединости из историје Хелена, Римљана и Византијаца, које су до нас дошле у многобројним писаним документима. Међутим, индуктивно, полазећи од других примера, ми можемо и у тој држави да претпоставимо у општим цртама кретања слична данашњим.

Период до Кира: једноставан живот, једноставна религија ватре, обичне феудалне вође. Једнообразност зелених јабука.

Затим, освајање мидијских и халдејских земаља.

Присаједињење Лидије, Грка, Египћана, Јевреја, необично шаренило и моћно јединство царевине.

Без неког посебног труда и великих промашаја, можемо претпоставити колико је велика била разноликост живота, религије, језика, разнородност права и привилегија у тој огромној империји после Камбиза, па све до Дарија Коломана. Све је било обједињено у лицу великог цара, који је био отеловљење Бога на земљи. Сатрапи, који су прилично независно управљали различитим областима, били су, највероватније у почетку, претежно иранског, феудалног порекла. Међутим, двор је морао да се, у циљу обједињења земље, ослања не само на природне феудалце Иранце, већ, због равнотеже, и на друге, више измешане и стопљене, више демократизоване, протестујуће снаге других народа. Двор великог цара, који је био центар процвата и сложености, морао је постепено да постане и одскачна даска за поступно стапање људи, народа и религија. Видели смо да су приступ на двор имали различити људи: Халдејци, Грци, Јевреји. То доказује животна историја Јеврејина Мардохеја и Македонца Амана.

Демократско расуло у епохи Дарија Коломана и Александра Великог вероватно још није имало претерано дубоке корене у империји.

Поред привидне победе Грко-Македонаца, праву победу однела је, у ствари, Персија. Јер после смрти Александра, о Грчкој, заправо о Хеладии као републици, нема ни помена; а сва македонска царства су завршила свој живот два или три века касније, сва су пала под ударцима Рима још пре Христовог рођења. Осим тога, по свему се види да су Грци много мање утицали на Персијанце него Персијанци на Грке и њихове ученике - Римљане. Пре сукоба са Персијанцима, Грци су имали

више нечег свог, изворног, него после тога; државни дух персијског царизма такође је утицао и то не само на њих, већ много касније и на Римљане и још више на Византијце, на којима је Исток оставио свој печат.

Грчко-македонска држава је одмах после Александарове смрти сврстана у северне и западне пограничне области Персије, а убрзо после тога у источном делу раније империје дошло је до свежег прилива Парта, који су, опет, били прости феудалци, прости војници, блиски, можда, у родовном погледу, племену древних Иранца.

Рим није био у стању да их потпуно покори.

Под њиховим утицајем настало је ново царство поклоника ватре са истом религијом, истим државним принципима, а које је трајало до XII века после Хр.р.

У XII веку стара држава је пала под ударцима муслимана, а религија Зороастра готово потпуно нестала из историје. Није ми познато да ли постоје обимнији научни радови о царству Сасанида. Али, служећи се аналогијом, и у овом случају се да претпоставити да су узроци који су довели до стапања за време последњих Ахеменида, могли у обновљеној империји да делују још снажније.

Могуће је да су цареви Сасанида морали да прибегну сложеном чиновништву, (које је, како неки мисле, послужило као образац византијском), као некој врсти потпоре партском феудализму. Међутим, сложено *локетно* чиновништво, уз све остале једнаке услове, није било тако поуздано средство дисциплине за ниже класе (и за сукобљене интересе уопште), као уједињена и узајамно уравнотежена родовна аристократија, коју поштују све монархије.

Гроф Гобино, у својој књизи "Histoire des Perses"*, тврди да је царство Сасанида управо и створила *развојно-племенска демократија*, која је свргла војни феудализам Парта.

Из свега што је речено, могли бисмо, чини нам се, извести следећи закључак:

1) Можемо констатовати знатну разлику у степену упрошћавања и стапања елемената у последњим годинама живота разних држава, али код свих уочавамо тај процес, који је, по свом општем карактеру, сличан савременом, егалитарном и либералном прогресу Европе.

* "Историја Персијанаца" (фр.)

2) Културе тих држава, културе које су смењивале једна другу, биле су све шире и шире, све сложеније и сложеније: шире и по духу, и по месту, сложеније по садржају; персијска је била ширира и сложенија од халдејске, лидијске и египатске, на чијим је рушевинама настала; грчко-македонска је била још ширира али на краће време; римска је собом прекрила и апсорбовала претходне; европска се у погледу простора, дубине и сложености развила неупоредиво више од културасвих ранијих државних система.

Полумере њу нису могле да поремете: за њено стапање, упрошћавање било је потребно јаче средство, - измишљен је демократски прогрес - *les grands principes de 89.* итд.

Уместо да прогрес схвате онако како је то у природи ствари, тј. као кретање од простог ка сложеном, већина образованих људи нашег времена радије прихвата улогу алхемичара, који траже философски камен земаљског свеблаженства, и астролога, који израчунавају фантастичне детињасте хороскопе за будућност свих људи.

Свесно се упрошћујући и систематски се стапајући, Запад се, у ствари, несвесно потчинио космичком закону пропадања

ГЛАВА XII

Закључак

Јесам ли свим овим желео да кажем да европска цивилизација већ сада пропада?

Не! Ја сам више пута понављао да цивилизације обично за дужи период надживе државе у којима су настале.

Цивилизација (култура) је управо онај сложени систем апстрактних идеја (религиозних, државних, лично-моралних, философских и уметничких) који се изграђује целокупним животом нације. Она, као продукт, припада држави; као храна, као иметак, она припада целом човечанству.

Неки од тих плодова културе сазревају у раним епохама државе, други - у средњим, трећи - у време па-

да, Једни народи остављају свету у наслеђе веће благо, други мање. Једни из једне, други из друге области.

Европско наслеђе је вечно и толико богато и вредно да му у историји нема равног.

Али проблем је у следећем: ако се у епохи савременог, касног доношења плода, све европске државе заиста споје у некакву федеративну, грубо-радничку републику, нећемо ли ми имати право да такав резултат назовемо падом раније европске државности?

Којом ценом треба да буде плаћено такво спајање? Неће ли та нова свеевропска држава морати да се у принципу одрекне признавања свих локалних обележја, да се одрекне свих колико-толико чуваних предања, неће ли можда... (а ко зна!) да спали и поруши све престонице, како би збрисала са лица земље оне велике центре који су тако дуго доприносили подели западних народа на непријатељске националне таборе.

На ружиној водици и шећеру се не припремају такви дубоки преврати: они се нуде човечанству увек преко гвожђа, крви и суза!...

И, на крају, ма како настала та нова република, на ружиној водици научних скупова или на крви, Француска, Немачка, Италија, Шпанија итд. више неће постојати. Оне ће постати само области те нове државе, као што су за Италију постале области ранији Пијемонт, Тоскана, Рим, Напуљ, као што су за пан-Германију сада Хесен, ХанOVER и сама Пруска; оне ће за све-Европу бити оно што су за Француску одавно постале Бургундија и Бретања!..

Рећи ће ми: "Али оне се никада неће ујединити!" Мој одговор је: "Нека је блажен онај ко верује: нека му је лепо на овоме свету!" Тим боље и за њихово достојанство, и за нашу сигурност; али, имамо ли ми право да не будемо будни и да себе уљуљкујемо оним што се нама свиђа? Чему учи здрав разум? Чему учи практична мудрост? Да се чувамо онога што је лоше, да размишљамо о томе или да потиснемо такве мисли и замишљамо свог непријатеља (егалитарну револуцију) онако немоћним како су Французи замишљали Прусе?

Неопходно је при оваквим размишљањима увек имати на уму онај *крајњи идеал*, који постоји у друштвима; јер ће људи свакако пожелети да га провере. Неопходно је имати у виду да ће новатори, раније или

касније, увек тријумфовати, макар и не у оном смислу који су свесно тражили. Позитивна страна њиховог идеала представља обичну кулу у ваздуху, док је њихова деструктивна делатност, која руши све раније постојеће, на несрећу, често претерано практична и постиже свој негативни циљ.

Да би се срушили последњи остаци ранијег државног уређења Европе нису потребни ни варвари, ни нека инвазија са стране: довољно је даље ширење и јачање оне *б&зумнерелигије еудемонизма*, која је за свој мото прогласила: "Le bien-etre materiel est moral de Г humanite"*.

Треба ли имати на уму да је велики број оних који желе да се у Европи све раније државе стопе у једну федеративну републику; многи, опет, то не желе, али, ипак, верују у такав исход као неизбежно зло.

Да би се срушио монархистички поредак у Немачкој, довољан је само несмотрен корак у спољној политици, неуспех у борби са суседним силама Словена и Француске...

Рекао сам да многи који не желе спајање свих држава Запада у једну републиканску федерацију, ипак, верују у ту могућност. У н>у верује и Тјер, иако је, у једном од својих говора, рекао да "не би желео да доживи ту нову цивилизацију".

Ја сматрам да је наша дужност да стално мислимо на ту могућност, на покушај, ако ништа друго, таквог спајања, таквог нестајања појединих европских држава.

Кад је реч о Русији у тој ситуацији, ја видим два излаза: 1) она се мора и у *тој процесу* подредити Европи, или 2) мора сачувати своју независност.

Ако руски људи одговоре на ова два питања у корист независности, шта онда треба чинити?

Треба оснажити себе, треба мање мислити на *добро*, а више на *снагу*. Ако буде снаге, биће могуће и некакво добро.

А зар без снаге тек тако може доћи то субјективно лично добро? Пораза је било много: они су реална чињеница А где је та срећа? Где је то добро?

Ако Запад постане некаква целина, он ће или 1) за дуже време прихватити ту републиканску форму, која,

"Благостање је морал човечанства" (фр.).

опет, неће бити ништа друго до пад свих других европских држава, или ће 2) изнемоћи у атмосфери опште анархије, пред којом ће анархија терора 48. или анархија Париза 71. бити ништавне.

Било како било, Русији ће бити потребна унутрашња снага организације, снага духа дисциплине.

Ако нови *федеративни* Запад буде снажан, нама ће та дисциплина бити потребна да од његовог притиска бранимо последње страже наше независности, наше самосталности.

Ако на Западу завлада анархија, нама је дисциплина потребна да помогнемо самом том Западу, да се и у њему спасе оно што је вредно спасавања, а управо оно што је створило његову величину - Црква, ма која била, *држава*, остациуметности, *аможда...исамануха* \...(не, она тенденциозна, већ *критичка* \).

Ако је све то само *узалудни страх* и Запад се освети и мирно врати (што у историји није познато!) старој хијерархији дисциплини, онда ће нам хијерархија и дисциплина бити потребне да не бисмо били гори, слабији и мање достојни од њега

Дакле, што мање тзв. права, што мање привидног добра! У томе је ствар. Тим пре што та права, у ствари, дају врло мало од оног субјективно доброг, тј. *оно што је заиста пријатно*. То је само илузија!

А *вишевековни живот*?

Зар смо заиста тако млади?

Како год рачунали нашу историју, од Рјурика (862) или покрштавања Владимира (988), у сваком случају, добићемо цифру од 1012. или 886. година.

У првом случају ми нисмо ништа млађи од Европе; јер и њену историју државе треба рачунати од IX века

Друга цифра такође не треба да нас превише узнемирава

Нису све државе доживеле пуних 1000 година Теже је проживети више, *мање-врло лако*.

Додајмо још и ово.

Данас се на *родовну аристократију* обично гледа као на неки болесни, привремени и ненормални продукт, или, у најмању руку, као на *некинекорисни украс у животу*, као што су лепа *ћуба* и перје јакних боја код птица, као што су цветне *крунице* код биљака, у том смислу да птица може живети без *ћубе*, а биљка без ле-

пих латица, али све су то егалитарна уверења; када се ствари реалније размотре, показује се да су управо они историјски светови у којима се, поред монархистичких склоности, и *родовна аристократија* чвршће држала, били и плоднији и моћнији од других.

Рим патриција и оптимата је живео дуже од трговачке Картагине и више је *урадио* за човечанство.

Спарта се одржала дуже од Атине и овој више пута давала снагу својим примером.

Древни Иран је обновило, после потпуног уништења, феудално племство Парта, и након њиховогутицаја, све до времена Арабљана, постојала је велика империја Сасанида, чија је цивилизација несумњиво утицала на Византију, а преко ње и на Европу, и на нас.

Снага и духовно богатство саме Европе, у току читаве њене историје, најбољи су пример за то. Њу је створио феудализам.

Наше великоруско тле је било увек мирније; и код нас је било освајања, упркос неким мишљењима (тј. било је насиља од стране првих кнезова), али оно није било дубоко; оно је било слабије изражено него на другим местима А, можда, то и није неко добро.

Моја хипотеза - јединство у сложености, изгледа, наилази и овде на своје оправдање. Пред нама су три фантастична примера: Енглеска, Турска и Русија У Русији (тј. у *њеном великоруском* језгру) постојало је јако *јединство* нације; у Турској је било *више разнородности*; у Енглеској је постојала *хармонија* једног и другог. У Енглеској је покораване, туђе насиље, било дубоко и оно је дало дубоке одбрамбене корене земљи. Завојевачи су се до те мере стопили са побеђенима да су створили једну нацију, али не *иједну класу сањима*. У Турској се освајачи уопште нису стопили са хришћанима, зато су могли да створе само слржену државу, а не једну нацију, и, ако у мислима одвојимо *Турке* (привилеговане поданике империје), ми ћемо добити *веома* тагсту демократију хришћана У *Русији* су освајања била *мања*, а стапање Варјага и Словена није дало могућност да се код нас, у правој Великорусији, формирају јака сталешка предања. У складу са овим, и стваралаштво, богатство духа има три степена: изнад свих је Енглеска (ранија, наравно), на много нижем степену, много сиромашнија духом је Русија и, на последњем месту, најбесплоднија Турска

На Западу су уопште буре и експлозије биле јаче, импресивније; Запад има више плутонистички карактер; међутим, некаква посебна, мирнија или дубља покретљивост читавог тла и устројства код нас, у Русији, не узмиче по снази западним муњама и громовима.

Дух очувања уишим *слојевима друштва* на Западу је увек био јачи него код нас, и зато су се и експлозије чуле даље; код нас је дух очувања слабо изражен. Наше друштво је уопште расположено да иде низ матицу за другима; ко зна... можда и *брже* од других? Дај Боже да у томе грешим.

Кад овако размишљам, мисли се невољно заустављају на нашој браћи Словенима... Шта нам они припремају?

Нову разноликост ујединству, свесловенски процват са издвојеном Русијом на челу... Посебну, оригиналну форму савеза држава, у којој би један несразмерно већи члан органски доминирао над мањим, како би се постигла она минимална сагласност, која до сада уопште није постојала на Западу.

Или неку *брзу једнообразност*: много буке, много кратког *славља*, галаме, много *здравица*, а онда?... Онда *стапање*, *изједначавање*, једнообразност... а у једнообразности *пропаст*!

Треба знати *како* усагласити *њихова* и *наша* начела.

У начину усаглашавања је проблем. Од једнаких линија које су нам дате можемо направити различите геометријске цртеже, - цртеж који је представљен затвореном линијом и цртеж који је представљен отвореном линијом.

Покојни словенофил Хилфердинг се, у свом предговору за књигу "Историја Чешке" (поводом хиљадугодишњице Русије), овако изразио: "Хиљадугодишњица Русије је стварно значајналсгорд/СЈга чињеница само у поређењу са судбином других словенских земаља. Ми, наравно, одбацујемо ту сваки *мистицизам* (А због чега? Због чега се толико плашити мистицизма, зашто га се стидети?); *ми, каоинаши читаоци*, не видимо да цифра 1000 сама по себи има неки посебан значај, онакав какав су јој, на пример, давали стари Римљани, када су са дубоким и тајанственим узбуђењем ишли у сусрет хиљадугодишњици своје планетарне државе".

Не! Али та цифра представља ону највишу границу, коју није прешла ниједна од ранијих словенских држава.

"Држави чешкој" итд. је "требало још седам година да обележи 1000-годишњицу, Пољска је живела 935 година, српска држава 800., бугарска, сапрекидима, 725., хрватска мање од пет векова".

И даље: "Зашто је руској земљи тај судбоносни циклус од хиљаду година, у који је стао целокупан живот других словенских држава, од колевке па до гроба, једва био довољан за спољашњи раст и развој државног организма, зашто јој на граници другог миленијума, тј. тек у будућности, предстоји фаза унутрашњег самоосвешћивања, унутрашње самоделатности?"

"Имамо о чему да размишљамо..." - каже покојни "научник", наш саплеменик.

А ја ћу додати: "Не само да размишљамо, него и да осетимо оно унутрашње узбуђење, које су доживели Римљани!"

Да ли се зна *шта управо* предстоји Русији у будућности? Да ли постоје позитивни докази да смо ми незрели?

Неки мисле да наша релативна духовна јаловост у прошлости може да буде доказ наше незрелости или младости.

А да ли је то тако? Хиљадугодишње сиромаштво стваралачког духа још није гаранција за будуће богате плодове.

А шта је то *унутрашња самоделатност*? Ако се та *самоделатност* схвати у широком, *органичном* смислу, онда је организам сваке државе, и кинеске, и персијске, самоделатан; јер живи захваљујући *својим* силама и правилима. И стара Русија је тако живела. А ако се самоделатност схвати у садашњем, *уско правном смислу*, онда ћемо *ми* неприметно и неизбежно, и у сфери идеала, и у пракси доћи до оног егалитарно-либералног процеса, од кога у сваком случају треба бежати.

Онда, шта је *тоунутрашње самоосвешћивање*? То каже словенофил. То, вероватно, значи општесловенска самосвест. Лепо!

Али општесловенска самосвест никако не подразумева само хваљење Словена, само спремност Велико-русије да оправдава самовољу Југо-Словена,

Не треба, по мом мишљењу, хвалити и волети *Словене*, већ оно *специфично словенско у њима, што их разликује од Запада, што их одваја од Европе*. Словенима не треба повлађивати, већ треба изучавати њихов дух, а кад је реч о њиховим тежњама, треба одвајати оно што је штетно од онога што вреди.

Не треба тежити спајању са њима - треба тражити комбинације које ће бити корисне и за њих и за нас (а преко тога, можда, и за одбрамбена начела саме Европе); треба настојати, како сам једном већ рекао, на смишљеном *приближавању, уз одређену дистанцу*, а не на стапању и неорганском сједињавању.

Али зашто се ми бринемо? Зар Аустрија и Турска нису ту?

Зар треба да се плашимо спајања кад јужни Словени још нису добили *независност*?

Стид ме је да на овако нешто одговорим.

Нека Аустрија и Турска постоје. Аустрија, сама по себи, никада није представљала опасност за нас, а посебно сада, при њеном *благотворном* (за кога?) демократском стапању и либералној свеангажованости.

Постојање Турске, по мом схватању, нама, засада, одговара, као већини наших истоверника на Истоку (све док не будемо спремни да је заменимо на Босфору).

Али, зар једна држава може другој, исто тако великој, држави да буде вечити гарант?

Зар Европа не стоји пред нама у пуној ратној спреми?

Зар нисмо колико јуче видели и *мање очекиване* катастрофе него што је распад државе, у којима је племенска *разноликост* толика да штети *јединству* интереса и општој снази духа, а сталешка, хоризонтална раслојеност, толико минимална да не може бити гаранција већег страха и озбиљније *изграђиване* дисциплине?

Нека Аустрија и Турска постоје и даље (посебно ова последња); нека се држе, тим пре што је нама, Русија, *потребна некаква* припремна теорема, како нас чисто *племенски, бесмисленоупрошћени* славизам не би затекао изненада, као онај момак који је ишао ноћу, па затекао глупе цуре без светиљке разума!..

Та теорема мора да буде толико *сложена*, да би била *природна* и примењива, и *топикоједноставна*, да би

била разумљива и да би онемогућила свако нагађање (око) *детаља* и разна *одступања*, која не могу да предвиде ни, још увек незрела, социологија, ни друге егзактне науке.

Неки код нас кажу: "Доста је било *саосећања, литерарног опиштења, подизања* свесловенског духа".

Тачно! То је не само пожељно, него и *неминовно*. Са подизањем духа се престало, али остаје питање: да ли то величање словенског духа увек и у свему одговара нама, Русима, да ли нам користи?

Јесу ли сва кретања племенског словенства безопасна за основна начела нашег великоруског живота?

Да ли ми треба да повлађујемо свим словенским тежњама, као што слаб и неразуман вођа и учитељ повлађује склоностима и лакомисленим испадима својих питомаца или следбеника?

Нашанезрелост је, кажем то с горчином, *сумњива*.

Ми смо проживели много, *створили духом мало* и сада стојимо пред неком страшном границом...

Обухватајући у мислима цело блиско нам словенство, ми констатујемо једну чудну ствар: најзаосталији народ, нација која је међу Словенима последња доживела свој препород, - Бугари, - улазе у борбу, на *почетку* свог новог историјског живота, у борбу са предањима, са ауторитетом оног истог византизма који је положен у основу наше великоруске државе, који нас је и уразумио, и огрејао, и мудро зауздао. Сами Бугари, можда, нису у потпуности предвидели све оно до чега их је довео логички развој ситуације. Они су имали намеру да се боре само *против Грка*: околности су их довеле до раскида са васељенском Црквом, у чијим принципима нема ничег ни грчког, ни посебно словенског.

"Бугари су слаби, Бугари су сиромашни, Бугари су потчињени, Бугари су млади, Бугари *сууправу*", - кажу наши људи...

На крају ће ми рећи:

"Бугари су млади и слаби!..."

"Чувајте се! - рекао је Сула за младог Јулија Цезара - У том момку *чути десет Марија*" (Демократа)!

Није опасан иноземни непријатељ, на кога увек гледамо испод ока; није страхан јак и храбар супарник, који вам у лице баца окрвављену марамију старе мржње.

Ни Немац, ни Француз, ни Пољак, полубрат, полуоткривени супарник.

Најопаснији од свих јерођени, млађи, незаштићени, како нам сечини, брат, ако се *он заразинечим што* може и за нас, ако нисмо опрезни, да буде погубно.

Случајна, ненамерна зараза, која долази од рођеног и немоћног, кога грејемо на својим грудима, опаснија је од отвореног непријатељства храброг противника.

Ни у историји чешког културног препорода, ни у кретањима борбених Срба, ни у побунама Пољака против нас, ми не налазимо тако загонетну и опасну појаву какву видимо у широком и лажно-богобојажљивом покрету Бугара. Тек кад је постављено бугарско питање, први пут су *од самог почетка* наше историје, у руској души ступиле у борбу две силе које су створиле руску државу: наше племенско словенство и црквени византизам.

Периферност, привидш неважност, ненаглашеност, некаква релативна незаинтересованост, који прате сав тај грчко-бугарски конфликт, *као да су намерно такви* да одстрани пажњу нашег друштва од њиховог значаја и важности, да пробуде што мање интересовање како би нас последице затекле неспремне, како би сви, најмудрији људи наше земље, допустили да им се угасе кандила.

Доста! Рекох и олакшах својој души!

Василиј Зенковски:	
Константин Леонтјев и сумрак Европе.	5
Константин Леонтјев:	
Византизам и словенство.	9
ГЛАВА I	
Древни византизам.	9
ГЛАВА II	
Византизам у Русији.	20
ГЛАВА III	
Шта је то славизам?.	39
ГЛАВА IV	
Шта је то словенство?.	54
ГЛАВА V	
Суд о Словенима.	58
ГЛАВА VI	
Шта је то процес развоја?.	72
ГЛАВА VII	
О форми државе.	80
ГЛАВА VIII	
О дуговечности држава.	91
ГЛАВА IX	
О трајању европских држава.	98
ГЛАВА X	
Наставак (истог).	106
ГЛАВА XI	
Упоредивање Европе са старим државама. . .	116
ГЛАВА XII	
Закључак.	125

Константин Леонтјев
ВИЗАНТИЗАМ И СЛОВЕНСТВО

Библиотека
РУСКИ БОГОТРАЖИТЕЉИ

Уредници
Михаило Пендо
Владимир Меденица

Технички уредник
Ненад Кричка

Издавачи
Логос, Београд
Ортодос, Београд

Штампа
Биро "Радуних", Београд

Тираж: 300 примерака

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

930.85 (495.02)

ЛЕОНТЈЕВ, Константин Николајевич
Византизам и словенство / Константин Леонтјев;
превели с руског Марија Марковић, Бранислав Марко-
вић. - Београд: Логос: Ортодос, 1994 (Београд:
Биро "Радуних"). - 135 стр.; 20 см. -
(Бивлиотекаруски боготражитељи)

Превод дела: Византизм и славјанство /
Константин Леонт'ев. - Тираж 300. - Стр. 5-8;
Константин Леонтјев и сумрак Европе / Василиј Зенковски.

930.85 (=81)

а) Византија- Културна историја
б) Словени - Културна историја
ИД = 30114316